

ESTUDI ARQUEOMÈTRIC DE LA XARXA HEL·LÈNICA POLICÈNTRICA

(¹GOLF DEL LLEÓ CATALANO-OCCITÀ I ²MAR CATALANO-BALEAR COM A SUBXARXA SUBSIDIÀRIA DE LA DE SICÍLIA-ITÀLIA MERIDIONAL)

David Graupere Villà
filòleg (UB)
estadístic (UPC-UB)
activitat docent
graupere@gmail.com

Paraules clau: xarxa, subxarxa o subsistema, Roses, Massàlia, Empúries, dialectes, Sicília, ciutat-mare, ciutat-satèl·lit,

Hom malda per descompondre la xarxa hel·lènica policèntrica en termes de subxarxes dialectals del grec, és a dir, cada dialecte té una ciutat central amb les seves ciutat-satèl·lits; així la xarxa és policèntrica perquè és composta de subxarxes dialectals amb una ciutat-mare constitutiva i unes ciutats-satèl·lit consecutives, cadascuna pertanyent a un grup dialectal. I al seu torn cada ciutat-central té un lligam amb la resta de centrals veïnes.

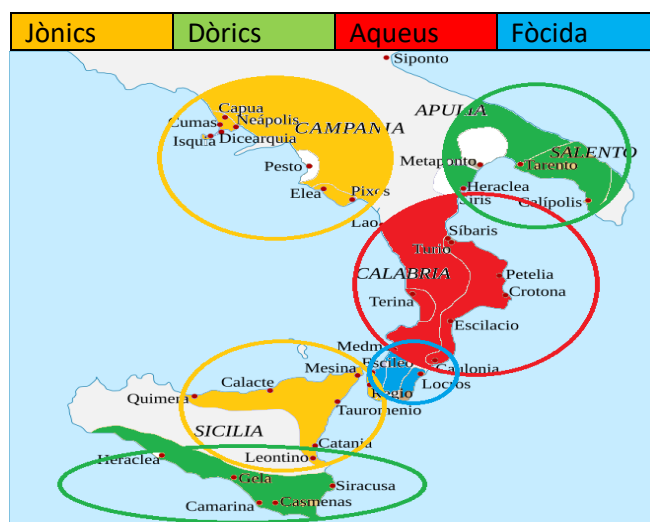
Quan els territoris disponibles de sicília-itàlia meridional són plens, aquesta xarxa s'estén pel golf del lleó catalano-occità-mar catalano-balear. En concret, hom vol assentar la hipòtesi que la ciutat de Roses és lligada al subsistema dòric de les ciutats del sud de Sicília.

Hom comença doncs per descriure l'ordre d'arribada, temps d'establiment i distància entre ciutats hel·lèniques a Sicília i al sud d'Itàlia, cosa que permet de veure quin patró o regularitat hi ha en l'establiment d'aquests assentaments. La xarxa que en resulta no té cap centre respecte el conjunt de Sicília o el sud d'Itàlia sinó diversos centres talment com a nodes d'una xarxa: cada àrea jònica, dòrica o aquea, entre d'altres, té el seu centre o centres i les ciutat-satèl·lit en delimiten l'àrea d'influència i control.

Escau de definir els concetes de "ciutat-mare" i "ciutat-satèl·lit": cada grup dialectal hel·lènic (jònic, dòric, aqueu o fòcida) funden les seves primeres ciutats (aquí anomenades ciutat-mares), per mitjà de les quals se'n funden d'altres, de ciutats (aquí anomenades ciutat-satèl·lits).

Les ciutat-mares sempre s'estableixen a la costa, no mai a l'interior del territori; en canvi, les ciutat-satèl·lits són més flexibles, la primera ciutat-satèl·lit segueix arrapada a la costa, però a partir de la segona es pot establir terra endins tot allunyant-se de la costa.

Un altre tret important de les ciutat-satèl·lits és que defineixen quina era la política territorial de cada ciutat-mare vers ella mateixa (la necessitat de transferir el seu excedent demogràfic a una ciutat-satèl·lit i alhora controlar el territori per a abastir-se de recursos) i vers la resta de ciutat-mares (cada ciutat-mare delimita així el seu territori).

Ciutat-mares a Sicília

Sicília compta amb 5 ciutats-mare, cadascuna d'una ciutat d'origen diferent, l'ordre d'arribada és: la primera Naxos de Càlcide, la segona Siracusa de Corint, la tercera Zancle de Cuma i Càlcide, la quarta Mègara Hiblea de Megara Nisea i la darrera cinquena Gela de Creta i Roda.

La primera agrupació serà entre ciutat-mares jòniques (Naxos, Zancle i Rhègio) i dòriques (Siracusa, Mègara Hiblea i Gela), totes d'origen hel·lènic.

Zancle	Naxos	Siracusa	Rhègio	Mègara	Gela
756aC	734aC	733aC	730aC	727aC	688aC

Distàncies (en kilòmetres) i temps (en anys) entre ciutat-mares del mateix grup dialectal a Sicília (s'hi inclou Rhègio perquè va parella amb Zancle tant en el

de llebeig). La primera façana orientada de tramuntana a migjorn, hi pertanyen els litorals dels comtats de Rosselló i d'Empúries; la segona orientada de gregal a llebeig, els litorals dels comtats de Girona, de Barcelona, de Tarragona i del marquesat de Tortosa.

² L'anomenada mar Catalano-balear és la part de la Mediterrània que banya les costes de València, Catalunya i el Rosselló (des de l'estany de Salses o Leucata fins al Pilar de la Foradada) i encercla les Balears.

¹ La costa de Catalunya és banyada per dues subdivisions de la mar mediterrània, això és: el golf del lleó catalano-occità i la Mar catalana. El golf del lleó catalano-occità és el si format a la costa continental entre la península de Giens i el cap de Begur/Sant Sebastià. La mar catalano-balear és l'extensió d'aigua que hi ha entre el tros de costa continental que va del cap de Begur/Sant Sebastià fins al cap de la Foradada i les illes Balears. Les subdivisions de la mar mediterrània responen a criteris geomorfològics, meteorològics i oceanogràfics. Així doncs el cap de Begur/Sant Senastià (zona de transició entre els dos caps) divideix la costa de Catalunya en dues façanes diferents: l'encarada al golf del lleó catalano-occità (a l'imperi del mestral i la tramuntana) i l'encarada a la mar catalano-balear (els dominis

temps, establertes pels volts de 730aC, com geogràficament són una al costat de l'altra a 11 km, com també estratègicament per a controlar-ne l'estret).

Mateix dialecte	3a Zancle	3a Rhegio	4a Mègara
1a Naxos	56km/22a	46km/4a	
3a Rhegio	11km/26a		
2a Siracusa			33km/6a

Gela no hi és inclosa perquè al sud de Siracusa ja s'hi van establir abans les 5 ciutat-satèl·lits, tampoc no hi havia espai pel nord perquè ja hi havien les ciutat-satèl·lits de Naxos, Lentini i Catània. Gela era connectada a Siracusa per mitjà de la via terrestre Akrai (avui Chiaramonte Gulfi) > Kasmenai (avui no poblada) > Akrellai (avui Palazzolo Acreide), és a dir, pel seguit de ciutat-satèl·lits (ciutats dòriques ja sicilianes creades per la seva ciutat-mare siracusana).

Distàncies (en kilòmetres) i temps (en anys) entre ciutat-mares de diferent grup dialectal a Sicília:

Diferent dialecte	Siracusa	Mègara	Gela
Naxos	110km/1a	80km /7a	210km/46a
Zancle	166km/23a	136km/29a	266km/68a

Arribats aquí, hom pot dir que la distància mitjana entre ciutat-mares del mateix grup dialectal és de 36.4 kilòmetres i la distància mitjana entre ciutat-mares de diferents grups dialectals és de 161.3 kilòmetres, sense incloure-hi Gela, en seria de 123.

Pel que fa al temps, el nombre d'anys mitjà entre ciutat-mares del mateix grup dialectal és de 3 anys i el nombre d'anys mitjà entre ciutat-mares de diferent grup dialectal és de 25.5 anys.

Ciutat-mares a la Itàlia meridional

Pithecusae	Cumae	Síbaris	Crotona	Tàrent	Locri	Elea
770aC	750aC	720aC	710aC	706aC	680aC	545aC

Distàncies (en kilòmetres) i temps (en anys) entre ciutat-mares del mateix grup dialectal:

Mateix dialecte	Pithecusae	Síbaris
Cumae	15km/20a	
Crotona		115km/10a

Distàncies (en kilòmetres) entre ciutat-mares de diferent dialecte:

Diferent dialecte	Cumae	Pithecusae	Tàrent	Locri
Síbaris	308km/30a	293km/50a	105km/14a	271km/40a
Crotona	419km/40a	404km/60a	115km/4a	156km/30a
Tàrent	342km /0a	327km/20a		278km/70a
Locri	347km/70a	332km/90a	284km/26a	

Si hom esguarda el conjunt de ciutat-mares al sud de la península itàlica i Sicília, s'hi veu que les ciutat-mares jòniques tenen dos centres de gravetat, l'estret de Messina i el golf de Nàpols, i les ciutats jòniques s'apleguen pels volts d'aquests dos centres de gravetat, és a dir, tenen la tendència a esser a prop unes de les altres. Hom no ha inclòs Elea perquè d'origen no és una ciutat del sud d'Itàlia sinó de Còrsega, anys més tard, per causa d'una història accidentada, una part de la seva població va acabar establint-se a la zona jònica de la Campània.

Els dòrics també tenen dos focus: a l'extrem de la Pulla (Salento) i el terç sud de l'illa de Sicília, Siracusa i Tàrent, totes dues zones molt exposades. En canvi, els aqueus sols tenen un centre de masses a la regió de Calàbria. Els Loquis sols compten amb una ciutat-mare a l'extrem sud de Reggio Calàbria. Els centres dòric i lòcrit del sud d'Itàlia han deixat la seva empremta fins avui amb els dialectes grecs a Bovècia i el grec salentí.

CIUTAT-MARES		
Mitjanes km/anys	Mateix dialecte	Diferent dialecte
Sicília	36.4km/14.5a	161.3km/29a
Sud d'Itàlia	65km/15a	284.3km/38.6a
Total	50.7km/14.7a	222.8km/33.9a

Ciutat-satèl·lits a Sicília

A totes les taules hi ha la mateixa estructura: els ciutat-satèl·lits de cada ciutat-mare, la seva data de fundació, la distància de les ciutat-satèl·lits respecte de cada ciutat-mare; la distància de les ciutats-satèl·lits respecte a la mar i els anys de diferència entre la fundació de la ciutat-mare i la de la ciutat-satèl·lit.

	Satèl·lits	Data	Mare	Mar	Anys
Naxos	Catània	728aC	46km	0km	6a
	Leontinoi	728aC	77km	10km	6a
Zancle	Milazzo	716aC	39km	0km	14a
	Imera	648aC	180km	0km	82a
Rhegio	Escil·la	470aC	25km	0km	260a
Mitjanes			73.4km	2km	73a

Una dada a tenir en compte en aquesta taula és l'establiment d'una ciutat-satèl·lit a 54 km respecte el mar, és a dir, a l'intern de Sicília. És un màxim que més endavant es farà servir a fi de plantejar hipòtesis a d'altres escenaris.

	Satèl·lits	Data	Mare	Mar	Anys
Siracusa	Heloros	710aC	33km	0km	23
	Akrai	663aC	40km	30km	70a
	Enna	654aC	136km	54km	79a
	Akrillai	650aC	72km	30km	83a
	Kasmenai	643aC	50km	40km	90a
	Kamarina	598aC	114km	0km	135a
³Mègara	Selinunt	650aC	*274km	0km	77a
	Heràclea	570aC	64km	0km	157a
Gela	Agrigent	580aC	77km	0km	108a
Mitjanes			65.5km	17.1km	91.3a

³ Mègara Hiblea no té espai a la costa per a estendre les seves ciutat-satèl·lits: tancada al nord per Lentini i al sud per Siracusa. Per tant no es

compta la seva distància respecte la seva ciutat-mare per a fer-ne la mitjana perquè seria una dada esbiaxada.

Ciutat-satèl·lits a la Itàlia meridional

	Satèl·lits	Data	Mare	Mar	Anys
Síbaris	Poseidònia	650aC	148.8km	1.7km	70a
	Laüs	510aC	57km	2.2km	210a
	Thourioi	452aC	3.4km	2.5km	268a
Crotona	Kaulònia	650aC	94.8km	0km	60a
	Esquilàkion	600aC	73km	0.6km	110a
	Terina	475aC	79km	2.6km	235a
Mitjanes			76km	1.6km	158a

	Satèl·lits	Data	Mare	Mar	Anys
Locri	Medma	640aC	37km	6km	40a
	Hippònion	615aC	53km	4.1km	65a
Mitjanes			45km	5.05km	52.5a

	Satèl·lits	Data	Mare	Mar	Anys
Tarantos	Heràclea	434aC	56km	5.1km	272a

	Satèl·lits	Data	Mare	Mar	Anys
Cumae	Partènope	725ac	16.5km	0km	25a

Quadre-resum de les ciutat-satèl·lits de la Magna Grècia: una distància mitjana respecte la ciutat-mare fundadora de 55 km; la ciutat-satèl·lit és situada a prop de mar, 5 km; de mitjana se'n funda una cada 119 anys.

	Mare	Mar	Anys
Mitjanes	73.4km	2km	73a
Mitjanes	65.5km	17.1km	91.3a
Mitjanes	76km	1.6km	158a
Mitjanes	45km	5.05km	52.5a
Heràclea	56km	5.1km	316a
Partènope	16.5km	0km	25a
Mitjana	55.4km	5.1km	119.3a

Però si hom ordena la informació segons l'ordinalitat de les ciutat-satèl·lits respecte la seva ciutat-mare, surten uns resultats suggerents: la primera ciutat satèl·lit és a 57.2 km i 86 anys de mitjana respecte la seva ciutat-mare fundadora; 77 km i 100 anys per a la segona ciutat-satèl·lit respecte la mateixa ciutat-mare; 72.8 km i 194 anys per a la tercera.

Satèl·lits	1r	2n	3r	4t	5è	6è
Naxos	46km/6a	77km/6a				
Zancle	39km/14a	*180km/82a				
Reggio	25km/260a					
Siracusa	33km/23a	40km/70a	136km/79a	72km/83a	50km/90a	114km/135a
Mègara	*274km/77a	64km/157a				
Gela	77km/108a					
Síbaris	148.8km/70a	57km/210a	3.4km/268a			
Crotona	94.8km/60a	73km/110a	79km/235a			
Locri	37km/40a	53km/65a				
Tarentum	56km/272a					
Cumae	16.5km/25a					
Km	57.23km	77km	72.8km			
Anys	86.8a	100a	194a			

Vistes les dades, Massàlia i Roses o Massàlia i Empúries no sembla que siguin del mateix grup dialectal i no sembla que tinguin una relació de ciutat-mare i ciutat-satèl·lit. És a dir: no sembla probable que Roses o

Empúries siguin fundades per Massàlia ni que siguin totes jòniques segons la distància d'espai i temps que hi ha entre elles. En canvi, sembla raonable filiar Roses i Empúries com a ciutat-mare i satèl·lit i incloure-les dins d'un mateix dialecte diferent del de Massàlia. Un altre fet a ressaltar és que de mitjana, les ciutat-mares tenien dues ciutats-satèl·lits a uns 50km la primera i a uns 70 km la segona.

Data de fundació i filiació dialectal de Rhode

Hom té en compte els següents factors: la cronologia i el desplegament a l'espai de les fundacions, la presència de metalls pesants a l'alguer, els tallers d'escultura i ceràmica ròdia i/o ròdio-siciliana, no sols el nom de la mateixa ciutat que és encunyat a les dracmes sinó la seva distribució geogràfica, l'orografia de la badia de Roses, la influència del culte que retien Gela i Agrigent a Demèter i Kore-Persèfone (pebeters acompanyats de tanagres); i dos factors de caràcter arqueològic; la tipologia, la tècnica i el mobiliari fornari dels forns de Roses dins de la mediterrània central;

En primer lloc la cronologia tradicional de les fonts escrites versus la de la recerca arqueològica: la taula dessota aplega les dates de fundació de polis gregues segons historiadors clàssics i segons les troballes de la recerca. Si hom creu que la llista pot esser representativa (altrament sempre es pot fer exhaustiva), hi han dues consideracions a tenir en compte: una primera és que la datació dels historiadors clàssics és prou fiable, a excepció de la primera polis Cuma, que la distància entre la data donada per Jerònim de Càrdia i l'acadèmica difereixen en gairebé 300 anys. Així, la datació de Cuma és clar que és una dada outlier que introdueix un biaix globalment. La segona és que si les fonts convergeixen en un interval de temps, llavors hi ha més robustesa en la precisió; sempre -és clar- que totes no es nodreixin d'una mateixa font errada (interessadament o no).

Polis	Tucidides	Eusebi de Cesarea	Jerònim de Càrdia	D'altres historiadors	Recerca arqueològica
Cuma			1050aC circa		VIII aC
Zancle		757/756 aC		756 aC	756 aC
Naxos	734 aC	735 aC	741 aC		735 aC
Siracusa	733 aC	733 aC	738/737 aC	733 aC	734 aC
Reggio	743/730aC			730/743aC circa	730 aC
Catania	728 aC	733 aC	737/736 aC		729/728 aC
Megarathylabaea	727 aC				728 aC
Milazzo		715aC circa	716aC circa		
Síbari		708/707 aC	709/708 aC	721 aC-720 aC	
Crotona		709 aC		718 aC-708 aC	
Taranto		706 aC			
Locri Epizefiri		673 aC	679 aC	700 aC circa	
Gela	688 aC	688 aC	691/690 aC		
Metaponto ^[12]		773aC circa			690 aC
Kaulon				675 aC circa	
Akrai	663 aC			663 aC circa	VII aC
Akrillai ^[13]					
Casmene	643 aC				

⁴ Distància no representativa d'un desplegament habitual, a prop d'aquesta ciutat-mare hi ha una zona densament poblada per nadius o bé una voluntat política de tallar el pas a l'establiment púnic per ponent. Tanmateix és inclosa en el càlcul de la mitjana.

⁵ Ja s'ha comentat que no és significativa aquesta distància perquè no tenia gens d'espai per a créixer pels volts, en canvi, la distància entre la primera i la segona ciutat-satèl·lit ja és coherent (la ciutat-satèl·lit de Mègara, Heràclea Minoa, funda Selinunt perquè la ciutat-mare Mègara no podia créixer al seu volt).

Selinunte	627 aC	757aC circa	650/649 aC	650 aC	
Imera				648 aC	
Lipari		627aC circa	629aCcirca	580 aC-576 aC	
Poseidonia				700 aC circa	VII aC
Kamarina	598 aC	598/597 aC	601/600 aC	598/596 aC	
Agrigento	580 aC			580/576 aC	

Un segon aspecte a considerar és que el sentit que pren l'establiment de noves polis hel·lèniques va de nord a sud, tant a la Itàlia meridional com a Sicília. És a dir, que les primeres colònies fossin a la mar Tirrena en lloc de la mar Jònica contravé la lògica no sols en el sentit sinó també en la mar triada; fins i tot la mar adriàtica semblaria molt més directe i de bon accés que no pas la Tirrena. Per què la primera polis Pihecusae és la més allunyada i extrema? Sols dir que la distància entre Rhode i la Illa d'Ísquia és de 900km, mentre que entre Ísquia i qualsevol polis hel·lènica important depassa de molt els 900km, per exemple, a Atenes són 1250km. Si Pithecusae era el primer node d'una nova subxarxa per què no és central?

Una tercera observació, recercadors del Centre d'Estudis Avançats de Blanes (CEAB) assenyalen grecs i romans com a primers agents en pol·luir el Mediterrani a partir dels sediments a les prades de posidònia de Port Lligat, cosa que permet de datar el començament de la pol·lució per metalls d'origen antropogènic. Els orígens d'aquesta alteració del fons marí es remunten fa 2.800 anys, coincidint amb les activitats mineres i metal·lúrgiques, pels volts del 789 aC., és a dir, al segle VIIIaC.

Els sediments presents a les prades de posidònia són un registre privilegiat per a la reconstrucció del passat d'una àrea de costa especialment exposada a les pertorbacions antropogèniques perquè no sols generen registres mil·lenaris, sinó que emmagatzemen grans quantitats de metalls pesants. El 69 per cent del fons de la badia de Port Lligat és cobert de posidònia, una superfície de 94.315 metres quadrats, en què hom ha analitzat sediments de fins a 4.500 anys d'antiguitat que arriben a tenir 5 metres de gruix. Els resultats obtinguts mostren que, fa uns 2.800 anys, es va produir un increment inicial de la concentració de metalls; que tres segles més tard -i sobretot durant el període romà- va augmentar en quantitats de zinc, plom, cadmi, coure, arsènic i ferro. Si a Empúries han estat registrades des de mitjan de segle VIaC activitats lligades a la metal·lúrgia de la plata, hi han 250 anys que no són atribuïbles a Empúries.

Una quarta observació: els tallers d'escultura i ceràmica ròdia i/o ròdio-siciliana és servida al sud de la mar catalano-balear d'ençà del segle Vac, per exemple a les Pitiüses (més endavant, se'n parla), com també en servien de forma abundosa d'ençà de la segona meitat del segle VIIaC al golf del lleó catalano-occità (a finals del VIIaC al golf de Cadis, a Huelva), però no pas a la badia de Roses. Els nodes d'intercanvi (on encara no

s'ha consolidat un establiment grec) que es detecten al golf del lleó inclouen Empúries però no pas Roses (la possibilitat que existís no es nega però fins avui no n'hi ha evidència arqueològica). Que etruscs o fenicis poguessin fer d'intermediaris de la ceràmica ròdia on no n'hi han gaires restes és raonable; tot i això, el fet que hi hagin intermediaris no implica per força que els rodís o ròdio-sicilians no tinguessin les seves rutes de comerç marítim a la mediterrània occidental durant el segle VIIaC, una altra qüestió en seria en quina freqüència.

En cinquè lloc, a més a més del nom encunyat de la mateixa ciutat a la dracmes (sembla evident que Rhode encunya la seva filiació dialectal dòrica a les dracmes, n'és una afirmació col·lectiva o com a mínim de la seva elit), n'és la seva distribució, una majoria escampades per l'arc del golf del lleó catalano-occità i a punts costers de la costa catalana. Sembla que l'economia de Roses era estructurada dins del golf del lleó catalano-occità i al llarg del riu Fluvià, fins i tot serveixen de model per a molts dels poblats celtas d'una bona part d'Occitània.

Un sisè aspecte a considerar és la influència del culte que retien Gela i Agrigento a Demèter i Kore-Persèfone no sols a la fenopúnica Sicília occidental o Eivissa sinó a molts poblats ibers per existir una correlació entre el sistema de referències de la deessa ibera de la terra i l'hel·lena Demèter. De fet, hi han restes d'un santuari dedicat a Demèter al jaciment d'Empúries, les representacions de divinitats femenines i els vasos i ofrenes enterrats en pous indiquen que hom retia culte a aquesta deessa. Els nombrosos pebeters de Demèter d'estil clarament hel·lè, van acompanyats de tanagres (Burriac i Camarles), el disseny del qual fa pensar en una imitació itàlica dels models sicilians d'època hel·lenística o són d'influència clarament hel·lena, ben probablement siciliana. Fins i tot qualche variant d'aquest model trobada a l'illa de Menorca, els recercadors no poden negar la traçabilitat originària de Sicília.

En vuitè lloc, l'orografia de la mateixa badia de Roses, el port de Rhode és millor que no pas el d'Empúries, és a dir, el port rosenc és a raser de la tramuntana, el lloc òptim, té les millors condicions de cabotatge. Això explicaria que la seva activitat comercial fos costera en primer terme i al llarg del riu Fluvià en segon lloc. Tanmateix, la gola del Ter, que a aquella època era just a Empúries, no fóra una prioritat per a Rhode.

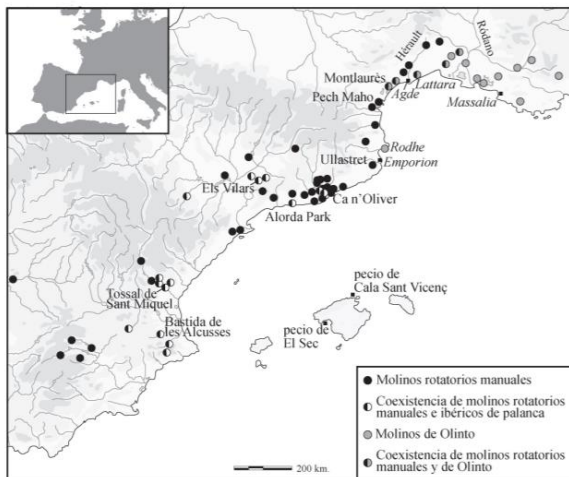
Però a més de l'evidència numismàtica, de les fonts, de la gran influència ctònica de Demèter-Kore a centres ibers importants (no sols els santuaris o temples de Burriac o Ullastret són contemporanis a l'arribada dels grecs sinó que l'arquitectura dels seus temples és

influïda per l'hel·lènica) o fenopúnics (Eivissa), la possibilitat de convergència cronològica entre Rhode i els esdeveniments i/o estasis de les ciutats dòriques del sud de Sicília,

Quina evidència arqueològica hom pot adduir un origen dòric a Rhode? Segons la tipologia i la tècnica fornària els paral·lels directes dels forns de Roses dins de la mediterrània central semblen esser a Metapont, Locres, Selinunt; segons el mobiliari, als tallers de Metapont. Atès que Metapont era sota l'ombra de Tàrent (sols a 50 km, distància per sota de la mitjana entre una ciutat-mare i la seva primera ciutat-satèl·lit; de fet és entre Tàrent i Heraclea, és a dir, dins del territori de Tàrent) i Selinunt és siciliana, la influència dòrica o dòrico-siciliana és força probable.

Una segona traça arqueològica podria esser l'existència d'uns fragments d'un molí d'Olint (de tradició hel·lènica clàssica) a la ciutat de Rhode, únics a tota la península ibera; el mateix model d'Olint es troba d'ençà del segle IV aC a Sicília. Vegeu-ne la distribució, el de Roses no és pas l'únic sols de tota la ibèria sinó també de tot el ponent del golf del lleó catalano-occità.

D'acord amb un interval cronològic, el més transversal possible, Rhode podia haver estat fundada, pel bloc dòric de Sicília, potser per Gela o Agrigent, cosa que faria trellat no sols perquè de mitjana les ciutat-mares tenen dues ciutat-satèl·lits (Gela no tenia més de territori per a créixer a Sicília, tallada a l'oest per Eraclea Minoa i a l'est per Casmene i Camarina) sinó també perquè Agrigent va arribar a esser més gran i florenta que no pas la seva ciutat-mare, d'aquí que és plantejable un excedent demogràfic i una necessitat econòmica de nous assentaments territorials tant de Gela com d'Agrigent (excepte la ciutat de Fídies avui Alicata, molt tardana, 280 aC i a causa d'un enèsim

desplaçament forçat de població de Gela). Fins i tot, és molt probable que es donés una segona onada migratòria (o la primera) ara per motius de supervivència: quan gairebé totes les ciutats dòriques del sud de Sicília, també Gela i Agrigent, són arranades pels carteginesos tot causant una onada de refugiats, a més d'esclaus i morts. El testimoni de Gèl·lies d'Agrigent explica que els carteginesos van arranar fins i tot els santuaris hel·lens. Així desapareixen de sobte no sols les dues ciutats ròdies de Sicília sinó tot el bloc dialectal dòric, llevat de Siracusa, i no pas per mort natural. Aquesta onada de refugiats que retornen a l'antiga Rhodes no sols es vindiquen amb l'encunyació de moneda amb símbols rodís sinó que s'enforteix l'eix comercial Sicília-Catalunya, als segles III-IIaC els segells amfòrics mostren que el vincle rodi era encara viu gràcies a l'eix siciliano-català establert molt abans.

Pel que fa a les rutes comercial, el derelict de les Sanguinaires A a la costa occidental de Còrsega ha revelat una càrrega complexa que inclou materials de diverses procedències. Destaquen les àmfores greco-itàliques, originàries de la zona tirrènica del sud de la Toscana, Laci i Campània, zones amb influències dòriques en la seva ceràmica. A més de vidre en brut que podria esser d'origen oriental, hom va trobar peces de vaixella de Campaniense A antiga i diverses àmfores de fabricació ròdia, cnídia, de Kos i possiblement d'altres centres del Mediterrani oriental, així com ceràmica de cuina i "Colour Coated Ware". Els recercadors han assenyalat la presència d'àmfores i peces de ceràmica de pasta clara de producció masaliota, que són significatives en el context del caràcter híbrid de la càrrega. La ruta del vaixell, passant per Sicília occidental i la costa de ponent de Sardenya, suggeriria connexions comercials amb els grans ports de Cartago i Massàlia no gaire després del 200 aC, destacant la importància d'aquests intercanvis en la Mediterrània antiga i la seva complexitat cultural.

Una Massàlia imperial?

D'un temps ençà, sembla que la llista de ciutat-satèl·lits atribuïdes a Massàlia creix de forma desmesurada, no sols en nombre sinó també en distància talment com si de Roma es tractés. Cosa que entra en contradicció en essència a la xarxa polimodal basada en grups dilectals, distàncies curtes i independència (sovint exercida amb encuny de moneda pròpia). Hom recorda que, de mitjana, les ciutat-mares tenien dues ciutats-satèl·lits a uns 50km la primera i a uns 70 km la segona. Si es tingués en compte, a més, que el criteri dels demògrafs que compten 5 o 6 persones per casa com a nucli familiar, la població de Massàlia hauria d'haver estat incommensurable per tal de tenir un excedent

demogràfic tan gran per tal d'abastir tantes de ciutat-satèl·lits.

Massàlia			
Possibles satèl·lits	Km	Data	Traces arqueològiques
Hemeroskopeion	720	600aC	Sense emplaçament
Empòrion	220	550aC	Lloc exacte
Thelina	92	535aC	[1] emplaçament figurat
Tauroeis	37	525aC	[2] Sense emplaçament
Rhodanusia	50	525aC	[3] Sense emplaçament
Àgathe	154	400aC	Lloc exacte
Roses	220	350aC	Lloc exacte
Antípolis	190	350aC	[4] Sense emplaçament
Nikaïa	210	350aC	[5] Sense emplaçament
Salàrnia	440	350aC	[6] Lloc exacte
Òlbia	75	325aC	[7] Lloc exacte

[1] Sota els criptopòrtics romans, hi ha restes arquitectòniques amb murs de càrrega estructurats al voltant de camins pavimentats que daten de l'últim quart del segle VI aC.

[2] sense un emplaçament exacte a la badia de ciutat

[3] sense un emplaçament precís a prop del castell d'Espéran

[4] S'han identificat traces d'ocupació del període hel·lenístic al voltant del castell i l'església parroquial (antiga catedral)

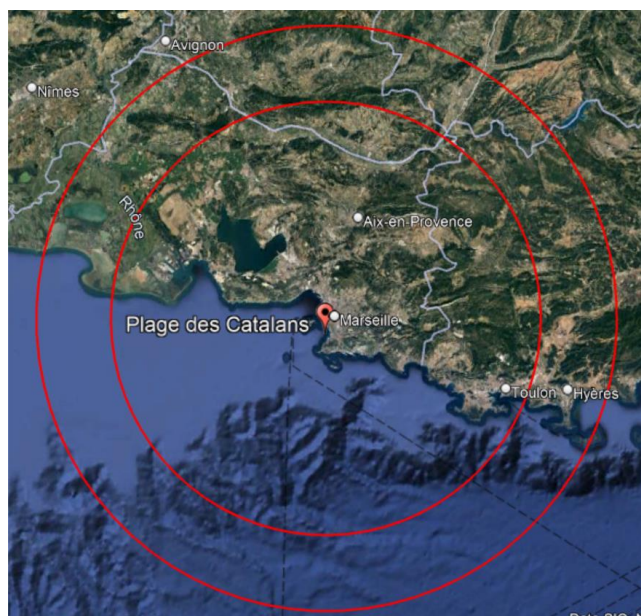
[5] hom en desconeix la història primerenca

[6] A l'espai arqueològic de la Sella, segons la metrologia grega o púnica (espais rectangulars o quadrats de 100 a 110 m² que lliguen el colze púnic amb les braces o peus grecs). Hi ha qui planteja que és Kal·lípolis o Salàrnia/Salauris.

[7] Les illes residencials rectangulars mesuraven 11 metres d'amplada i 34,50 metres de llarg. Eren separades per carrils de 2.20 metres d'ample. Cadascun dels blocs, en el moment de la fundació, constava de tres lots iguals, cadascun ocupant una superfície construïda d'aproximadament 120 m². Cadascun d'aquests solars albergava una família.

Les dues possibles ciutat-satèl·lits de Massàlia serien a qualche lloc de la costa, una a dins del primer cercle (des del port d'Arle al nord fins a Toló ciutat cap al sud) i una segona ciutat-satèl·lit entre el primer i el segon cercle (el segon cercle va des de les santes Maries de la mar cap al nord fins a la Londa del Mauràs al sud).

I fins al segon cercle hi han Tauroeis, Rhodanusia, Olbia a molt estirar Thelina, la qual depassa ja el segon cercle. Empúries i Roses a 210 i 220km són molt lluny d'esser establertes per Massàlia.

Una Massàlia amb una tirallonga de ciutat-satèl·lits no s'assembla gens a la xarxa hel·lènica polimodal; una mena d'imperi massaliota a la manera romana tal com es concep avui. Aquest fet sobta quan es compara amb el conjunt del sud d'Itàlia i Sicília. Són dos models

antagònics que no fan trellat: una massàlia com a gran capital de tota la costa ibèrica (de la gola del Roine a la gola del Segura) versus una xarxa polimodal.

Caracterització de les zones geogràfiques iberohel·lèniques

Si hom agafa Burriac com a oppidum central del baix Maresme (resulta un cas insòlit el fet que en un únic poblat s'arribin a localitzar fins a tres necròpolis ibèriques), hom podria suposar de trobar traces hel·lenes a la franja nord entre Arenys i Malgrat, o bé a la franja sud entre el Besòs i el Llobregat.

Al baix Maresme i voltants cal recordar hi han exemples significatius de petja hel·lènica: a Burriac hi han parts d'altars de terracota (un dels quals presenta una decoració lateral d'una mena de pulvinus lateral mitjançant un cercle que vol imitar la voluta d'un capitell jònic) i una figureta representant el déu Hermes/Mercuri (sincretitzada i adoptada com a local), un edifici públic amb dos basaments de columnes classificat com a temple, al cim de Burriac sembla una mena d'establiment cultural a semblança d'una acrópoli o santuari ibèric (cap de terracota d'una tanagra, figureta ofrenada en època ibèrica plena com les màscares d'Ullastret). Tant a Burriac com a Ullastret hi ha un santuari o temple dedicat a la deessa de la mare terra, qui és representada assimilant el culte i la iconografia de la Demèter grega (fins a 9 terracotes o pebeters, altars d'espigues, amb la representació de Demèter a Burriac; també a Ullastret n'hi han del segle IV-III aC). Al quarter portuari d'Empúries hi ha evidència arqueològica del culte a Demèter, cosa que explica el punt d'introducció i difusió al llarg del litoral català.

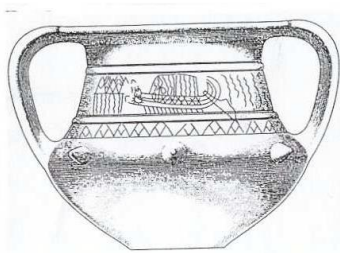
La Tanagra de Burriac si hom l'enllaça amb la tradició grega i centre-itàlica de les ofrenes votives de "tanagrines", dalt del cim de la muntanya de Burriac, és possible que pugui haver estat un exvot, dipositat en un lloc sagrat per part d'un fidel que tant podia esser romà com indígena aculturat. Hom no creu que aquesta ofrena votiva respongui a cap acte dins de la cultura ibèrica. El seu disseny fa pensar en una imitació itàlica dels prototipus sicilians d'època hel·lenística. La pasta ibèrica, però, indica que no es tracta d'un producte d'imponació. Per tant, es tracta d'una imitació de les reals com les dues tanagres de Camarles d'influència clarament grega, i molt possiblement concretament siciliana. Sigui com sigui, tanagres d'influència clarament grega o imitades greco-romanes acompanyen els nombrosos pebeters de Demèter.

A Camarles, les dues tanagrines molt a prop del que podria esser un santuari grec a l'Oleàstrum, l'Hospitalet de l'infant.

Un segon exemple, fóra un rellotge de sol trobat al poblat ibèric de les Maleses, el qual és una variant del tipus Scaphe, un rellotge d'origen grec (després calcat en el món romà) de datació insegura pel caràcter d'una excavació no gaire metodològica (IaC-IdC).

Un tercer exemple, és “un vas de les naus” al poblat iber del turó d'en Boscà, a Badalona, de ceràmica grisa decorada amb una nau navegant davant d'un fons de paisatge costaner; segons la tipologia ceràmica, és datat entre la meitat

del s. IVaC i la meitat del II aC. B. Vigié parla d'art indígena representant naus gregues; V. Guerrero diu que els grafits representats són dues triaconteres gregues amb les veles desplegades; J. Alvar descriu les naus d'estil geomètric grec (també hi ha una representació de naus a la caixa de Sinarcas a València, IV aC i el canvi d'era, molt esquemàtica, la tècnica i els motius decoratius de la qual, geomètrics i florals, serien de tradició indoeuropea).

Al sud del País Valencià, no sols hi ha l'empremta de la cultura material hel·lènica a dins dels límits esmunyedissos de la Contestània sinó el vessant hidrogràfic del Vinalopó que parteix d'aquí a fi de comerciar a l'intern sud mesetari i d'accés a ports de comerç com Càstulo fins a arribar a Cancho Roano on no sols hi ha una gran quantitat de ceràmica hel·lena sinó també una arquitectura de caire henel·litzant. És així que hom parla d'una probable ruta mesetària interna amb una presència comercial hel·lènica important.

Una cultura material reflectida en el fons i la forma dels ibers i llurs elits per mitjà de l'escultura (les sirenes d'El Monastil d'Elda, a la necròpolis del Corral de Saus (Moixent) i la de la Font de la Figuera; dues esfinxs d'influència hel·lenística al poblat ibèric a Agost, sirenes i esfinxs que transportaven el difunt al món dels

morts), la pintura, la ceràmica (si els fenicis són qui introdueixen el consum del vi durant el segle VIIaC tant al País Valencià com a les terres de l'Ebre; la polis focaica d'Empúries introdueix la vinya pel nord del Principat a partir del segle VI aC; els actuals moscats són probablement d'origen grec, així encara a l'edat mitjana a Catalunya Francesc Eiximenis (1384) cita el *vi grech* com a sinònim de vi dolç i vi bo. A més a més, la vaixel·la fina hel·lena, sobretot l'àtica, per a beure vi és la que s'estén arreu: al poblat iber de la Font de la Canya, per exemple, s'hi troba ceràmica àtica per al servei i consum del vi, enòcoa o gerra per submergir-la al cràter i servir el vi als convidats, i un peveter de la deessa Demèter), la moneda, l'alfabet greco-ibèric (també els ploms de suport per a escriure-hi), la gènesi d'una aristocràcia eqüestre ibera, la qual és representada tant en escultura com en pintura ceràmica.

El guerrer de ⁶Moixent és un dels molts bronzes ibèrics (estendards de les elits eqüestres) que representen un genet despullat amb casc jònic-ibèric, a partir del 475-450aC; la distribució d'aquests estendards des de la mediterrània fins al centre d'Andalusia (n'hi han a Moixent, Conca, Jaen, Còrdova) explica l'endinsament de les elits iberes filo-hel·lenes i la influència cultural a l'àrea occidental de Tartessos. Segons Kukhan el casc és de cavaller grec d'origen mediterrani oriental, però Blanco i Negueruela reporten un origen jònic, d'aquí el nom de jònic-ibèric, l'estil del qual és introduït per mitjà d'assentaments focaus.

El genet sovintaja a l'art hel·lè arcaic d'ençà del segle VI aC, la cavalleria va esdevenir temps després sinònim d'aristocràcia i riquesa. Aquest significat del cavall explica que l'encuny hel·lè d'Empòrion fos el Pegasos com a emblema, era el cavall d'un heroi mític. Aquesta tria reflecteix el poder d'elits aristocràtiques eqüestres que, com a Massàlia, governarien la ciutat. La idea del cavall com a sinònim d'aristocràcia i riquesa va haver de passar del món grec arcaic a l'ibèric com sembla assenyalar l'estil jònic-ibèric d'aquestes figures i de les escultures i dibuixos a ceràmica relacionades. Podria tenir connexió la necròpolis de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer, VI-V a III-IIaC, que feien part dels aixovars de dues tombes aristocràtiques de genets, sepultats amb els seus cavalls sacrificats (pràctica també registrada Grècia, a tot el mar egeu fins a l'illa de Rhodes: l'hàbit funerari de l'edat de bronze dels herois llençats a la pira o inhumats amb cavalls i gossos, primer esmentat per Homer (Ilíada 23.171-74) i més tard per Heròdot (6.103) i Pausànies (6.10.8), pràctica que va esser seguida durant els temps arcaic, classic, períodes hel·lenístics i romans a Grècia).

⁶ La Bastida dels Alcusses compta amb una tirallonga de peces de ferro i bronze: armes (puntes de llança, espases, un mànec d'escut i puntes de fletxa), arreu de carros i **peces de cavalleria (mossos de cavall i esperons)**,

de cura personal (botons, penjolls, passadors de cinturó, fíbules i pinces de depilar), peces de ferro diverses (compàs articulad, ham i ponderals o pesos de precisió i un plat de balança).

L'aparició d'aquests petits *signa equitum* jònico-ibèrics procediria del món hel·lènic, directament de les elits eqüestres emporitanes o d'altres possibles nuclis focuus de la regió costanera del sud-est, com un element ideològic transmès de l'aristocràcia eqüestre grega a la ibèrica a fi de ressaltar la seva preeminència social, fet que contribueix a aclarir el paper exercit pels focenses a la formació de l'aristocràcia eqüestre ibèrica, contactes que deixen presumir relacions mútues entre tots dos àmbits aristocràtics. Al costat de l'estil grecoibèric dels monuments, s'hi veuen noves formes ceràmiques i, fins i tot, qualche nom ibèric de ciutats andaluses, a més a més d'aquests *signes equitum* ibèrics, l'estil dels quals denota els mateixos contactes filohel·lens.

En desaparèixer Tartessos, a partir del tercer quart del segle VI aC, el món colonial focueu, des dels seus centres de Marsella i Empúries, va organitzar una xarxa de factories o quarters portuaris fins al Sud-est, per, des d'aquesta regió, cercar per terra el contacte amb l'antic Tartessos o com a alternativa, atesa la crisi d'aquest territori, les riques regions mineres del Sud-est i de Sierra Morena. Aquests contactes amb el Sud-est Peninsular i el nord d'Andalusia expliquen el creixent influx grecooriental de l'escultura funerària ibèrica a partir de finals del segle VI aC o començaments del segle V aC amb obres com els heroa d'Ilici i d'Obulco. Aquests fets confirmen la penetració creixent d'influxos i relacions filohelenes cap a la vall del Guadalquivir seguint la via Heràkleia dins d'un context de predomini hel·lè a la Mediterrània després de les Guerres Mèdiques i la batalla d'Himera a Sicília.

Si aquestes elits eren monàrquiques, responien en tot cas a unes concepcions ideològiques diferents de les monarquies sacres orientals de tradició tartèsica, estranyes a la cultura hel·lènica, la seva ideologia i interessos econòmics anirien lligats a la colonització fenopúnica. Aquesta hipòtesi explica el lligam entre el canvi estilístic (resultat del canvi ideològic), la recepció de la concepció "heroica" del poder polític a les noves elits eqüestres ibèriques, amb l'extensió del ritu de depositar armes i d'aquests *signa equitum* jònico-ibers dins del sepulcre com a símbol d'estatus social de les noves classes dirigentes. Cosa que explicaria la competència i les variacions a les àrees d'influència dels dos grans cercles colonials de la Península Ibèrica: el fenopúnic a Andalusia i l'hel·leno-focueu al golf del lleó catalano-occità i mar catalano-balear.

Aquesta expansió d'elits favorables a interessos comercials hel·lens des del Sud-est fins al centre de la Vall del Guadalquivir pot explicar la iberització hel·lenitzant de l'àrea abans tartèsica del centre

d'Andalusia, també per la producció ceràmica i en l'ús de cràters com a urnes cineràries. Els hel·lens afavoririen aquestes monarquies de tipus heroic davant de les monarquies sacres de tradició orientalitzant. A més, algun d'aquests influxos ibèrics filohel·lens bé va poder anar associat no només a profunds canvis polítics i ideològics de les classes dirigents, sinó fins i tot a fenòmens ètnics, amb els quals es podrien relacionar certs elements lingüístics ibèrics la dispersió del qual coincideix amb l'escultura monumental hel·lenitzant, com els topònims ibèrics en ili- o il·lu-, que es documenten per la part oriental i meridional del món ibèric i que semblen haver-se superposat a les àrees centrals d'Andalusia als topònims a -ippo- i en -uba del substrat tartèsic anterior. En conseqüència, aquests bronzes de tipus "Ginet de la Bastida", malgrat el seu petit mida i d'haver estat fins ara pràcticament desconeguts, ofereixen l'interès de permetre comprendre com es va formar l'elit gentilícia aristocràtica eqüestre del món ibèric a partir, probablement, de l'arçaitzant aristocràcia eqüestre focuea.

Vas dels Guerrers, al Tossal de Sant Miquel, Lliria, III-II aC mostra com aquest estil jònico-ibèric no sols perviu per mitjà d'aquestes petites escultures sinó també en el dibuix a ceràmica. A la mateixa Lliria s'hi troben ruscs de ceràmica, peces ceràmiques molt semblants, encara que tancades d'una banda, s'empraven a l'Àtica al segle IVaC. Les peces gregues tenen en comú amb les del Camp de Túria el seu intern estriat que serveix perquè s'hi adhereixi amb més de facilitat la mel. L'estriat no són marques de torn sinó profundes estries fetes amb un instrument tot deixant unes vores molt fondes, fins i tot tallants. Aquest detall és essencial per tal de distingir els ruscs dels suports cilíndrics que mai porten aquest acabat dins seu, com passa amb els exemplars murcians. Hi podia haver hagut doncs innovacions tècniques per a millorar la productivitat en la producció de mel.

En paral·lel a la gènesi d'una aristocràcia eqüestre ibera a la Contestània; a les Gemnèsies, l'empremta de la

cultura material hel·lènica⁷ també en fan emergir una altra, d'aristocràtica, guerrera i sacerdotal. Sembla que els hel·lens van saber connectar amb les potencialitats comercials i militars de cada poble, a la Contestània amb guerrers eqüestres i a les Gemnèsies amb guerrers de fona.

Hi ha tot un seguit de figures/guerrers l'estil de la majoria dels quals correspon als models hel·lens o de la Magna Grècia. La diversitat d'estils dels cascs és molt diversa: el de Torelló d'estil oriental jònic; el de Son Gall, de tipus frigi té forma de barretina que es doblega al final (a la punxa, hi duen una cimera sobre un espigó o directament sobre el casc) i a les galtes dues proteccions (paragnathides) aixecades damunt de les orelles; el de Biniatram, de tipus corinti.

Els poblats ibers més grans i desenvolupats tant en comerç com en cultura tenien un focus grec a prop: el poblament ibèric més gran de Catalunya va ésser el del jaciment del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, el qual té també la muralla ibèrica més gran i antiga de Catalunya. La ciutat ibèrica d'Ullastret amb els seus temples era hel·lenitzada com passava en moltes ciutats de la Itàlia meridional com ara Cal·lípolis o Petèlia. La recerca de nous mercats, obligava a establir certs ports logístics, dins d'un procés gradual, aquells ports logístics estacionals esdevenen quaters

portuaris estables fins a consolidar-se algun com a polis; paral·lelament a redós d'aquests enclavaments marítims, hi ha un transvasament de població ibera cap a poblats ibers ja existents o de nova planta planificats a prop d'aquestes pols. I els ibers gràcies a aquests contactes floreixen econòmicament i culturalment, en sergeixen aristocràcies eqüestres iberes, tallers d'escultura i ceràmica, un sincretisme religiós hel·lènic creixent que arriba al seu màxim amb Alexandre Magne. Al segle IIaC el sincretisme hel·lènic permet depassar les barreres ètniques i nacionals, d'aquí que una gran part dels cultes egipcis van esdevenir-se a la Sicília hel·lena oriental i no gaires a la fenopúnica occidental. El sincretisme religiós és un signe d'identitat de les societats hel·lèniques d'arreu, també del mediterrani occidental. Per exemple, la identitat de l'Asclepi/Serapis d'Empúries no és ni l'una ni l'altra sinó totes dues, el sincretisme també havia arribat a occident com a màxima expressió de la capdavantera cultura hel·lena. Debatre sobre en quin grau és Asclepi i en quin grau és Serapis, o si és un o altre per un detall escultòric, no és debatre sobre el sexe dels àngels? A més, Serapis fóra una figura deutora d'Asclepi si hom accepta que en copia la pràctica guaridora incubatòria, la qual és el que defineix el santuari d'Empúries. Cal dir que aquesta versió egípcia d'Asclepi, Asclepi, també va arribar al seu mateix santuari d'Asclepi a Epidaure de forma sincretitzada amb Serapis. A més, la Neàpolis i la trama de la ciutat dels segles V i IV aC són desota de les estructures visibles d'avui, hom en desconeix en bona mesura l'articulació urbana, la ubicació dels edificis més significatius. És a dir, si a la ciutat del segle IIaC hi ha la tradició d'Asclepi-Serapis, és del tot probable que a la ciutat del VaC hi hagi Asclepi, són variants diferents de la mateixa creença.

Just a l'altre extrem, a l'Índia, l'art greco-indi en general, o el florent art greco-budista en concret, no sols Buda és vehiculat per mitjà de l'art, sinó que la deessa Atena és erotitzada, totes dues a Gandharan. L'important és el fet sincrètic hel·lè en ell mateix, pel que vol dir, bastir ponts entre cosmogonies per mitjà de l'expressió artística.

⁷ Les Gimnèsies van restar dins l'àrea d'influència púnica però en un segon terme també hel·lènica. Hom recorda que aquest estudi malda per

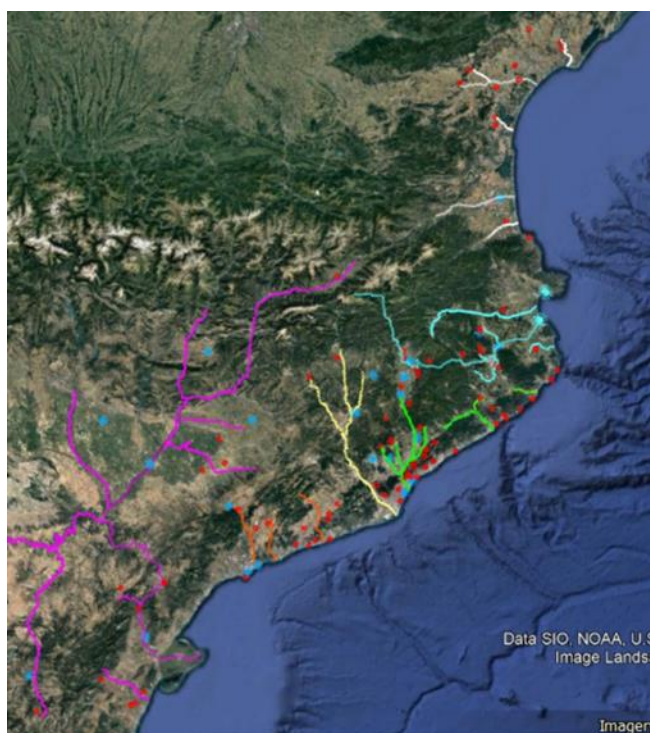
descriure la xarxa hel·lènica al golf del lleó catalano-occità i mar catalano-balear.

A dins del mateix santuari d'Asklèpios a Epidaure, el més important dels 350 fundats per tot el perímetre de la mediterrània, hi ha un edifici identificat com el temple dels egipcis Hygeia, Apol·lo i Asclepios. El viatger hel·lè Pausànies esmenta que va ésser finançat pel senador romà Antonino (II dC). Però el sincretisme de les divinitats gregues i egípcies no va començar pas en època romana, ja era afermat en època antiga, hom sap que les divinitats orientals sovint eren venerades als col·legis religiosos, on calia una iniciació prèvia. Per tant, que l'estàtua sigui Asklèpios o Asklèpios-Serapis no lleva en res la seva hel·lenitat, perquè el sincretisme era un mitjà que definia la mateixa religió hel·lènica, el seu tarannà.

Correlació entre els nuclis ibers més importants i traces arqueològiques hel·lèniques o hel·lenoromanes.

(hom estableix que els ibers són aquells pobles de la Mediterrània que van des del riu Roine al riu Segura)

(al mapa, non-exhaustiu, poblats o assentaments comercials ibers o iberoromans⁸)

A grans trets, hom accepta que els indicetes o indigets habitaven l'actual Empordà i la Selva, zona de fundació de les, de moment, úniques ciutats gregues conegudes al litoral català (Emporion/Empúries i Rhode/Roses). Dels nombrosos jaciments ibèrics coneguts en destaquen el Puig de Sant Andreu (Ullastret), el Mas Castellar (Pontós) i el Puig Castellet (Lloret de Mar), els dos primers fortament hel·lenitzats. Els laietans ocupaven la zona entre el Llobregat i la Tordera. Hom ha documentat nombrosos jaciments ibèrics, en destaca el de Burriac (Cabrera de Mar), possible oppidum central d'una zona on es documenten necròpolis, hàbitats dispersos, camps de sitges i centres religiosos. Altres centres al seu voltant serien la Cadira del Bisbe (Premià de Mar), el Turó d'en Boscà (Badalona) i els que ocupen la serralada Litoral, com el Turó de la Rovira (Barcelona), Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet), les Maleses (Montcada i Reixac) i el Turó del Mongat (Montgat). A la vall baixa del Llobregat destacarien els poblats relacionats amb l'eix de comunicació i comerç que significava el riu, com el Calamot (Gavà) i el de Montjuïc (Barcelona), amb un probable port i que segurament es podria relacionar amb les denominacions de Laie i Barkeno documentades a les monedes. Dels poblats del pla de Barcelona cal destacar-ne que hom va trobar un exemplar d'àmfora grega en la fase més antiga, la del segle IV aC; una segona dada a tenir en compte per la seva singularitat és la troballa de vasos grecoitalics d'imitació ebusitana, la presència dels quals no sovinteja gaire en contextos ibèrics.

Els cossetans ocupaven la zona de la costa central catalana, actuals comarques del Garraf, Alt i Baix Penedès i Camp de Tarragona. Els estudis a la zona demostren una estructura jerarquitzada del territori. Entre els assentaments ibèrics hom en resalta Darró (Arro) a Vilanova i la Geltrú, Castellet de Banyoles (Tivissa), Coll del Moro (Gandesa) i Moleta del Remei (Alcanar); també es considera que tindria aquest paper el jaciment situat en el castell de Sant Joan o la Suda (Tortosa). Al sud de l'Ebre destaquen els oppida del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs) i Puig de la Nau (Benicarló).

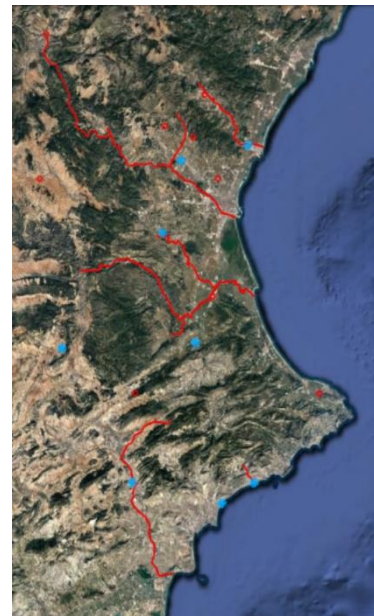
D'entrada dir que els vessants hidrogràfics coincideixen amb la distribució dels poblats ibers tant al ponent del golf del lleó catalano-occità com a la mar catalana. Aquest fet determina que la línia de la costa no era l'única zona de contacte comercial i cultural sinó que les goles dels rius eren la porta d'entrada cap al

⁸ Punts vermell (poblats o assentaments ibers); punts blau fosc (poblats iberoromans); estels blau cel (poblats hel·lens o iberohel·lens). Cada vessant fluvial té un color diferent

rerepaís. Hom estableix, per tant, els vessants hidrogràfics com a unitats geogràfiques d'estudi justament perquè no sols perquè relliguen els assentaments ibers sinó que cada vessant fluvial pertany a una tribu diferent: el Ter i Fluvià, Indigets; Tordera i Llobregat, Laietans; Francolí, cossetans; Ebre-Sagunt, Ilercavons (a l'Ebre cal incloure-hi els rius de Castelló).

També sembla que els ibers, quan s'establien a tocar de mar, ho feien a caps marítims rocosos o a turons d'una serralada litoral o turons fluvials. En termes generals, hi han dues diferències entre el golf del lleó catalano-occità i la mar catalano-balear: la primera és que la densitat de poblats ibers a la mar catalano-balear és força més alta que no pas al golf del lleó catalano-occità; la segona, és que -en no haver-hi ni caps rocosos ni serralades litorals- la primera línia de la costa al golf és gairebé buida d'assentaments ibers (llevat de qualche port com el de Portvendres o Cotlliure), en contrast amb la Mar catalana.

En contraposició al ibers, els hel·lens tant a la mediterrània central com occidental gairebé sempre tenen una gola de riu o llacuna al costat o a prop⁹ justament perquè ofereixen una productivitat molt per sobre de la mitjana pel que fa a recursos amb relació al litoral; per als ibers no era una font primària per a nodrir-se sinó complementària. A les goles dels rius de la Mar catalana, s'hi percep àrees buides de poblats ibers: la badia de pals, el maresme (sobretot l'alt maresme), el delta del Llobregat i costa del garraf, tota la mar de la frau i el delta de l'Ebre (les badies o deltes que hi haguessin a aquella època). Tanta d'informació hi ha a les zones plenes com a les zones buides: per exemple, les buides podien ésser aptes per a l'establiment de santuaris empòrics.

Els romans s'endinsen i s'estableixen damunt d'altres ¹⁰poblats ibers com Aeso (Isona), Arraona (cim de la serra de Sant Iscle), Barkeno (Barcelona), Castellum Fractum (Muntanya dels Sants Metges), Ègara (Terrassa), Ileso (Guissona), Kesse (Tarragona); també com a perllongació o annex d'un poblat ibèric com a Bètulo

(Badalona). S'hi estableixen tant en polis gregues com en poblats ibèrics, d'aquí que hom pugui dubtar que l'èxit hel·lènic al llarg dels flums del Fluvià, Ter i Daró sigui un cas aïllat.

Veure per mitjà de quins nuclis de població ibers o iberohel·lènics s'estableixen els romans, dona una idea clara de quins poblats o nodes principals té la xarxa: els nodes més importants a la costa catalana a jutjar per les restes trobades són el golf de Roses, Tortosa, pels volts o al mateix cap de Salou i també la zona dels deltes del Llobregat-Besòs. Hi ha una correlació clara entre el creixement dels poblats ibers i/o els centres ibero-hel·lèno-romans: Roses (Ruscino), Empúries (Ullastret i Pontós), per tant, la probabilitat que hi haguessin nuclis hel·lènics actius als deltes i llacunes (sobretot al Llobregat i l'Ebre) és alta.

⁹ Naxos (flum Alcantara), Siracusa (flum Ciane), Gela (flum Gela), Sibaris (flum Crati), Crotona (flum Esaro), Tarento (flum Tara), Cumae (flum Cànio)...

¹⁰ Hom no sap del cert si a Ausa (Vic) o a Hibera > Dertosa (Tortosa) hi havia abans un poblat ibèric o són ciutats de nova planta.

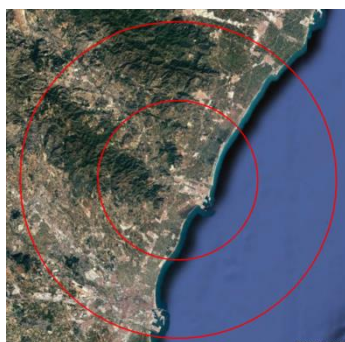
Hom parteix, par tant, d'una descripció acurada del focus ibers més importants, també per la praxis romana de sobreposició o annexió. Els grecs tenen una altra concepció, però no s'allunyen dels centres ibers més importants:

¹¹ Oppidum central iber/talaiòtic	Traces hel·lenes Derelictes hel·lè	Distància km
Ullastret	Empòrion	15 km
Pontós	Empòrion	20 km
Punta del Castell	Empòrion	30 km
Ullastret	Rhode	30 km
Pontós	Rhode	23 km
La Palomera	Pontós	27 km
Maià de Montcal	Pontós	13 km
Sant Joan de les Fonts	Pontós	32 km
Pla de santa Bàrbara	La Cella	35 km
Valls	La Cella	25 km
Castellet de Banyoles	¹² Oleàstrum	23 km
Castellet de Banyoles	Bordissal de Camarles	31 km
El Puig d'Alcoi	Illeta dels Banyets	26 km
Alcúdia d'Elx	La Picola	13 km
¹³ L'Oral-el Molar	La Picola	16 km
Pedret de Bóquer	Gotmar	1.8km
Ca'n Daniel	Gotmar	4km
Mitjana		21.46 km
Llenaire	Derelictes Sant Vicenç	5.5km
Pedret de Bóquer	Derelictes Sant Vicenç	2 km
Trepucó	Derelictes Llatzeret	4 km
Tossal de les Basses	Derelictes l'Albufereta	0.5km
Bordissal de Camarles	Derelictes de Bon Capó	16 km
Mitjana		5.6 km

10. Hom no hi compta d'altres importants poblats ibers amb probables traces hel·lenes, com de Sagunt a Llíria 29 km, o bé d'Oliva a Montgó (Hemerokopeion) 24 km, o bé d'Amposta a Castellet de la Roca Roja 27 km (Amposta, antigament escrita com Emposta, té un turó amb un explícit topònim "pla d'Empúries"). Hi ha presència hel·lena a prop dels grans poblats: Ullastret, Burriac i Valls al Principat; Sagunt al País Valencià; Can Daniel Gran i Pedret de Bóquer, Can Daniel Gran (8700 m²) probablement va ésser el poblament talaiòtic més gran de Mallorca.

L'interval de 15-30 km sembla que és manté al llarg de la mar catalano-balear, entre traces hel·lèniques i centres ibers importants i/o estratègics.

Al sud hi ha la via del Vinalopó, però al centre del País Valencià hi ha sobretot Sagunt que era l'enclavament ibers més potent. Fóra lògic que hi hagués presència empòrica ibero-hel·lènica malgrat que l'urbanisme sigui ibèric. Si amb l'existència d'un assentament portuari al Grau Vell de Sagunt de finals del segle VIaC amb nombrosos testimonis d'una presència comercial hel·lènica focea no n'hi ha prou per a admetre

¹² Antefixa jònica de L'Hospitalet de l'infant: un santuari empòric al riu Oleum. L'antefixa jònica com a prova de la construcció al segle VaC a la gola del riu Llastres d'un edifici inspirat en models arquitectònics grecs, és a dir, un edifici sacre dins d'un santuari empòric.

un quarter grec al mateix port, potser caldria cercar d'altres testimonis arqueològics a prop d'aquest gran centre ibers a 15-25km (amb una distància màxima cap a terra endins d'uns 17km); així, a la franja sud hom es troba amb la franja de Massamagrell fins a ciutat de València i a la franja nord amb la Vall d'Uixó (emplaçament que compta no sols amb troballes jòniques del VI aC a la necròpolis d'Orleyl, sinó que just al costat hi ha el riu subterrani navegable més llarg d'Europa; els hel·lens valoraven aquests afloraments d'aigua dolça, un bon exemple n'és l'illa d'Ortígia que compta amb un brollador natural d'aigua dolça al costat del mar) fins a Betxí.

De fet, hi han dos pols, grec al nord-est, fenopúnic al sud, però entre l'Ebre i el Segura hi han tot de combinacions: urbanisme empòric hel·lènic amb presència ibera (la Picola, antiga Elx, modernament Santa Pola), urbanisme empòric nonibèric amb presència fenopunohel·lènica (la illeta dels banyets o la mateixa Eivissa). Bastir el mètode de reconstrucció del passat antic tot basant-se fonamentalment sols a partir de les fonts és un error com també n'és un altre acceptar com a inevitable les traces arqueològiques a causa de l'establiment d'al·lòctons dins d'un nou territori, l'arqueologia no es basa en un principi absolut. A més, no tota activitat antropogènica és documentable en la seva magnitud real a partir del registre arqueològic (explotació de la pesca, boscs, pells, esclaus, mercenaris...) , i tanmateix poden ésser essencials. Així la hipòtesi de treball que l'Hemerokopeion era una fàbrica i punt de guaita al Montgó per a la captura i explotació dels bancs de tonyines (la deessa Artemisa, Artemísion, va ésser venerada pels caçadors de tonyina hel·lens) pot no deixar cap registre arqueològic però l'impacte econòmic d'aquesta activitat comercial, si n'hi havia, havia d'ésser gran. A més, és ben fonamentada perquè els ibers no explotaven aquests recursos a aquest nivell, el peix era un recurs complementari i no pas una indústria potent (els ibers es pinten a ells mateixos a la ceràmica amb canoes monòxiles). Hom hi podria afegir d'altres manifestacions culturals sense traça arqueològica com l'esport (la pilota valenciana podria tenir un origen llunyà, relacionada amb la feninde grega?) o el cant (duels o glosats arrelats amb força sobretot a Mallorca i Xipre, també documentats a Còrsega i Sicília, podrien tenir un lligam de transmissió antic hel·lè o més probable que fos bizantí? Així com la cançó tradicional eivissenca sembla presentar un patró semític on hom colpeja un petit tambor mentre canta

¹³ Interessant que al poblament hom ha identificat materials procedents de l'Oral a dins de les excavacions del Grau Vell (Arse-Sagunt), cosa que referma el comerç entre dos assentaments. Pel que fa a la necròpoli, un gerro ròdic del VIaC entre d'altres peces àtiques, però el que cal ressaltar d'aquesta necròpoli n'és la manca d'importacions fenícies, per tant, no sembla que tingui lligams amb l'empori de la Fonteta.

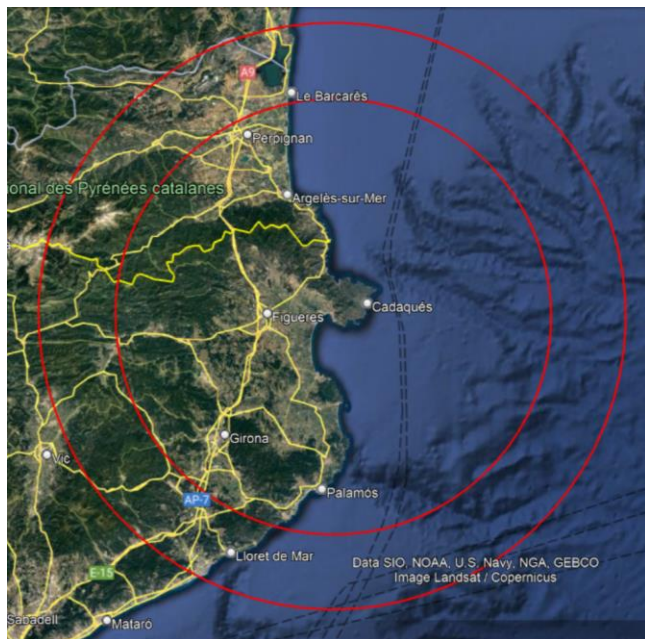

sincopadament fent de tant en tant onomatopeies rítmiques?)

Rhode

Les dues possibles ciutat-satèl·lits de Roses serien situades al llarg de la costa, una a dins del primer cercle (des de Torreles de la Salanca al nord fins a Tossa de Mar cap al sud) i una segona ciutat-satèl·lit entre el primer i el segon cercle (el segon cercle va des de Lleucata cap al nord fins a Pineda de Mar al sud).

A dins del primer cercle hi han les illes Medes amb trossos de càntirs i ceps d'època grega, naus gregues i romanes enfonsades, vestigis d'una necròpolis. D'aquesta badia de Pals molt transitada que oferia la possibilitat d'ancorar, desembarcar o arrecerar-se, és on qualche acadèmic situa com a hipòtesi la colònia grega a Gypsela o Cypsela.

Segons el vers 521 del poema l'Ora marítima de Ruf Fest (poema que es basa en el periple d'un grec massaliota que, mil anys abans, havia situat aquesta illa en una carta marina).

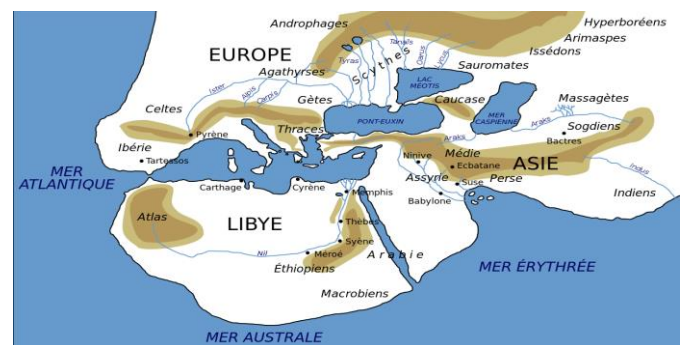
Hi han tres hipòtesis plantejades, totes tres dins del primer cercle: La primera és que l'illa va desaparèixer en avançar-se la línia de la costa damunt del mar fins a fer-se terra ferma, d'aquí que l'arqueologia associï la susdita illa al jaciment arqueològic de la Fonollera. Una segona es basa en un altre passatge de la cita Ruf Fest Avie en què situa el cap Celebàntic no gaire lluny de la ciutat de Gypsela, cosa que ha dut als recercadors a identificar-lo amb el cap de Begur o cap de Sant Sebastià, i per tant, Llafranc fóra la ciutat de Gypsela. I

una tercera, que Gypsela fos Ullastret si s'hi podia arribar navegant (l'actual platja de Pals feia part d'un golf molt més profund, alhora que les terres que envolten el turó de Sant Andreu serien maresmes formades pel Ter i el Daró).

La ciutat de Pyrene com a ciutat-satèl·lit de Rhode?

La llegenda de Pyrene no sols posa de relleu la importància dels grecs i la seva influència al nord-est peninsular sinó que també expressa la unió d'elements nadius i hel·lens, és a dir, d'un grau d'hel·lenització. En parlen ¹⁴Heròdot o ¹⁵Aristòtil. Una llegenda que ha perviscut fins avui amb Verdaguer, qui va recollir aquest mite i el va incloure dins del seu poema l'Atlàntida; un mite que permet d'entreveure la possible existència del topònim.

Heròdot d'Halicarnàs del segle VaC situa la ciutat de Pyrene just on el Pirineu troba la mediterrània, però no pas a la riba, sinó a prop, als Pirineus orientals. La importància no n'és pas la precisió, sinó l'existència de la terra que roman habitada i com a mínim és coneguda pels hel·lens, l'ecumene. Per tant, hom pot suposar que els hel·lens s'han endinsat cap als Pirineus orientals pel cap baix als segles VI-VIIaC.

A redós de l'estudi de distàncies entre ciutat-mares i llurs ciutat-satèl·lits, en què s'ha vist que els dòrics de Sicília s'endinsen fins a 55 kilòmetres lluny del mar a fi d'establir-hi una ciutat-satèl·lit. La tria on fer una ciutat-satèl·lit depèn de les necessitats, per exemple, de fusta com a matèria primera (habitatges, vaixells...) o de conreu o de totes dues; no en va les primeres ciutats-mare d'Itàlia i Sicília, Cumae i Naxos, trien com a primera ciutat-satèl·lit emplaçaments de sòl volcànic com són Neàpolis i Catània.

En aquest darrer criteri seria una bona tria la terra volcànica de la Garrotxa. Així, amb els dòrics de Roses o jònics d'Empúries, hom podria establir una àrea de circumferència de radi 55km des del golf de Roses, on s'hi assenyala també el recorregut dels rius Fluvià i Ter-

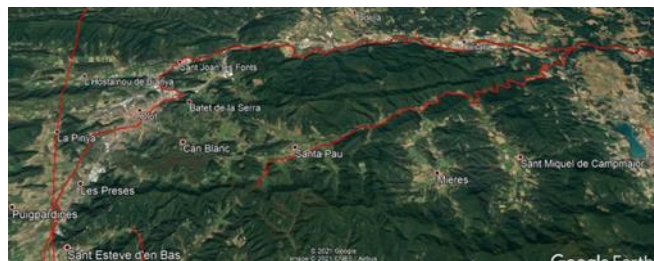
¹⁴ Mapa del món segons Heròdot amb la ubicació de Pyrene

¹⁵ Aristòtil, Meteorologia, I 13.

Brugent com a possibles vies d'internament, sobretot el Fluvià i el Ter que eren rius navegables amb bastiments mitjans o petits segons el tram (avui no gaire). Cal recordar que el cabal del Fluvià i el Ter eren molt més considerables que el d'enguany, cosa que fa suposar que el panorama de la navegació fluvial en temps de les ciutats hel·lèniques de Roses i Empúries va esser molt diferent que no la d'avui. Flums aptes, sobretot aleshores, per a fer-hi baixar troncs per a la indústria naval de les ciutats de la badia de Roses.

Kerunta, Indika (Ullastret) i Empòrion (Empúries), era un entramat històric d'intercanvi comercial: es transportaven mercaderies, també per camins connectats a la via Heràklea, però sobretot per rius atès que l'Empordà era ple d'aiguamolls, llacs, rius... la mar s'endinsava més enllà de les goles d'avui, en estuaris; i sortien a la mar per mitjà de la Muga, el Fluvià, el Ter i el Daró, que en aquella època no desembocava al Ter.

Tots tres rius del golf de Roses menen cap a la Garrotxa: la Muga cap a Sant Llorenç de la Muga, l'Alta Garrotxa; el Fluvià cap a Olot; i el Ter que circumscriu tota la Garrotxa amb el seu afluent Brugent (el més important en aportació hídrica amb una munió de gorgs a la part volcànica del seu curs) cap a Sant Esteve d'en Bas; cal tenir en compte el poblat ibèric Kerunta (muntanya dels Sants Metges) un segon afluent seria el riu Terri que mena cap a l'estany de Banyoles que limita amb la Garrotxa. Així, dins d'un radi de 55km, terra endins, remuntant tant pel Fluvià o Fluvià-Ser pel nord com pel Ter-Brugent o Ter-Terri pel sud s'arriba al sistema de volcans d'Olot-Santa Pau-Mieres. A més, si hom considera que els hel·lens es van endinsar fins a Puigcerdà a la cerca de matèria primera, la zona volcànica és just el punt intermedi entre la badia de Roses i el Pirineu.

També cal tenir en compte tots quatre rius interconnecten els probables o possibles, segons cada cas, topònims d'arrel hel·lènica i ibèrica: el riu Muga tindria Boadella o Santa Eugènia per l'afluent Manol. Resseguint el Fluvià, hom troba Tonyà, Pontós, Esponellà i el seu afluent Ser que duu cap a Santa Pau o Mieres. Amb el Ter hi ha el mateix nom del riu, aquí caldria incloure el poblat ibèric Kerunta (muntanya dels Sants Metges) que fa de cruïlla entre el Ter i Terri. I al sud de la badia de Roses, el riu Daró on hi ha la gran ciutat d'Indika (Ullastret).

La xarxa mixta ibero-hel·lènica és després fusionada amb una completa romanització; d'aquí que les vies romanes d'internament de l'alt Empordà i tota la Garrotxa, pel nord, sigui resseguint el Fluvià; i del baix Empordà i el Gironès, pel sud, sigui resseguint el Ter; els dos únics rius navegables a més a més del Llobregat (amb embarcacions de quilla plana) i l'Ebre. L'Ebre va esser per a la romanització d'Ibèria, el que el Fluvià i Ter va esser per a l'hel·lenització del rerepaís.

Arribats aquí hom pren la convergència de diversos elements (els instruments de pedra volcànica, el probable enclavament hel·lè de Pontós, la doble via d'endinsament emporitana i les dracmes olotines) a fi de proposar com a hipòtesi la localització de Pyrene a la zona volcànica de la Garrotxa.

Instruments de pedra volcànica: els molins eren una eina important sobretot per la roca amb què eren fets. Els molins de roques ígnies han estat objecte d'estudi de diversos treballs de recerca per geòlegs interessats en el comerç de pedres. Les roques d'origen volcànic són les més fiables a fi de traçar-ne les possibles àrees d'origen per mitjà d'anàlisis físico-químiques. D'aquí que hom hagi pogut localitzar els centres productors/explotació més grans de roques volcàniques: l'Adge a la Provença, Sicília i també pels volts d'Olot, encara que d'aquest darrer se'n desconeix el lloc exacte (Williams-Thorpe, Thorpe 1987, 57). Els molins que van sorgir d'aquests centres productors són escampats arreu de la mediterrània, cosa que implica un comerç sostingut en el temps. Així, a Agde hi ha registre arqueològic de la presència hel·lènica, potser a causa dels volcans, tal com podria haver passat a Olot. El complex volcànic d'Agde es troba a l'extremitat d'una sèrie volcànica disposada segons un eix nord-sud (El Sejalèir, el Cantau, l'Aubrac, regió de les Causses i

l'Escandorgue, dins el riu del Llanguedoc l'Erau), fins a la riba mediterrània.

A Pontós si han trobat restes d'un enclavament hel·lè; en concret, un edifici del segle V aC format per un cos central, tres habitacions i dues terrasses de clara influència grega. Si hi havia un enclavament grec a 20 quilòmetres d'Empúries, això assenyalaria l'endinsament dels hel·lens també al llarg del Fluvià, que podria dur a la zona volcànica de la Garrotxa. L'enclavament a Pontós refermaria la política territorial d'Empúries d'endinsament pel riu Fluvià, a més a més del Ter. De Pontós a la vall de Mieres, la porta d'entrada a la zona volcànica, sols hi han uns 20 km (presència sovintejada de materials grecs en poblats del territori com el de Porqueres o troballes més casuais com un grup de dracmes emporitanes a la cova del Reclau Viver de Serinyà, sols a uns 8 km a la vall de Mieres), que és la distància mitjana entre la primera i la segona ciutat satèl·lit respecte d'una ciutat-mare, en aquest cas Empúries. La vall de Mieres fóra un bon lloc per a l'establiment de la segona ciutat-satèl·lit al rere-empordà.

La doble via d'endinsament emporitana per mitjà de l'afluent Ser i del Fluvià: Pontós és a 27 quilòmetres del poblat ibèric mas castellar de Pontós a la Palomera per l'afluent Ser entre Santa Pau i Mieres, o a 32 km a Sant Joan de les Fonts pel mateix riu Fluvià al costat d'Olot. Tots els poblats ibers dins de la zona volcànica de la Garrotxa a una distància raonable i tots dos amb restes emporitanes.

Les dracmes pseudo-emporitanes amb noms d'arrel olo- (tenen una llegenda d'arrel OLOS), un dels quals -olossitani- és clarament citat als ploms d'Empúries. Això assenyala l'existència d'una població preromana que probablement devia ésser situada dins d'aquest territori de la Garrotxa. A la dracma hi ha un volcà, el con del

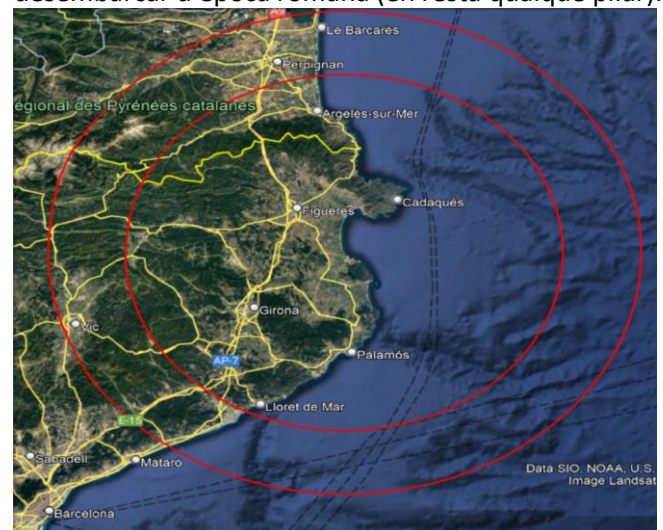
qual sembla que fumegi. És a dir: no seria gens estrany que els volcans de la Garrotxa fossin coneguts en temps antics. Així, hom ha trobat dracmes iberes, les quals imiten les dracmes gregues trobades a Empúries. Aquestes dracmes representen un pegàs que surt volant d'una muntanya punxeguda que treu fum, com si es tractés d'un volcà. Hom no descarta la possibilitat que els grecs n'haguessin sentit parlar o, fins i tot, n'haguessin estat testimonis de cap dels darrers períodes explosius.

Empòrion

Les dues possibles ciutat-satèl·lits d'Empúries serien a un indret de la costa, una a dins del primer cercle (des de Sant Cebrià de Rosselló al nord fins a Blanes cap al sud) i una segona ciutat-satèl·lit entre el primer i el segon cercle (el segon cercle va des del Barcarès cap al nord fins a Arenys de Mar al sud).

És simptomàtic que poblats ibers emplaçats als turons marítims, com a la necròpolis del Turó dels Dos Pins, Burriac, Cabrera de Mar, a prop de Mataró, on s'hi va trobar un cràter, un dels millors exemplars trobats a Catalunya de terrissa hel·lenística (acanalats al ventre i garlandes d'heures pintades al coll), un timateri de terracota amb la representació de la deessa Demèter, un lècticos... la seca d'Ilturo amb monedes d'iconografia relacionada amb Hieró II de Siracusa. O el poblat de Montbarbat, a prop de Lloret, on s'hi van trobar restes de ceràmica àtica. La concentració de poblats ibers als turons marítims al Maresme-Marina de la Selva és alt.

Aquests poblats ibers de turons marítims reporten un lligam comercial i cultural amb els grecs refermats. Mataró no va disposar d'un port en època antiga però sí d'un baixador entre Llanerers i Mataró per a desembarcar d'època romana (en resta qualche pilar).

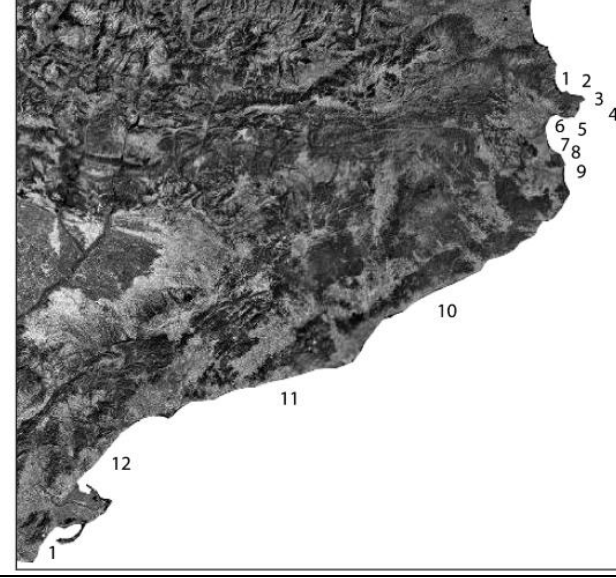
Cal·lípolis o Salauris a la mar de la Frau?

Una antefixa jònica trobada a L'Hospitalet de l'Infant fa suposar un santuari empòric al riu Oleum. L'antefixa jònica com a prova de la construcció al segle VaC a la gola del riu Llastres d'un edifici inspirat en models arquitectònics grecs, és a dir, un edifici sacre dins d'un santuari empòric. L'antefixa de pedra de palmeta, del segle VaC, precedent del teulat d'un temple de la Neàpolis d'Emporion difereix molt de la de l'Hospitalet de l'Infant que és amb flor de lotus i cap femení (Lotus antefix).

			
Lotus antefix segle VaC a l'Hospitalet de l'Infant		Lotus antefix (500-480 aC) de Càpua	
			
De Palmeta de la Neàpolis d'Empòrion		Antefixa arcaica d'Empòrion	

Aquesta traça juntament amb d'altres elements de filiació hel·lena de més pes de la fi del segle IVaC a l'assentament iber del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre, com estructures arquitectòniques de defensa i atuells religiosos posen de relleu una presència estable a la zona. De planificació arquitectònica hel·lena són les dues torres de defensa de planta pentagonal de l'accés principal al poblat, un prototipus sud italo-sicilià. Un primer antecedent clar és la torre número 20 de Posidònia. La presència de ceràmica àtica de qualitat a la fortalesa dels Vilars d'Arbeca ja d'ençà del segle VaC reflecteix la consolidació i projecció d'un assentament hel·lè sobre el llevant català a final del segle VIaC, el qual pot esser Empúries però podria haver-n'hi un de més a prop com la Cella – Salauris o el mateix Castellet de Banyoles.

També caldria afegir-hi el derelict del Bon Capó, el qual presenta una individualitat dins el conjunt de derelictes coneguts pel llarg de les costes del nord-est ibèric, perquè es tracta del vaixell amb àmfores greco-itàliques antigues que és situat més al sud. Cal assenyalar que és un carregament molt homogeni compost per 16 exemplars.

Jaciments del litoral català on s'han documentat àmfores grecoitàliques: 1. Llançà; 2. Pla de Tudela I; 3. Capde Creus; 4. Canal de Fora; 5. Cap Norfeu; 6. Roses; 7. Riells-la-Clota; 8. Cap Castell; 9. Punta Salines I; 10. Maresme Nord; 11. Vilanova i la Geltrú; 12. Bon Capó (Ametlla de Mar); 13. Montsià.
Un exemplar amb els mateixos trets formals (museu de la Punta d'Arenys de Mar) a un punt indeterminat de la costa de Mataró a una fondària d'uns 750 metres (Asensio & Martín, 1998)

Era Eivissa com una Palerm púnica amb presència hel·lènica? Un quarter de comerciants hel·lens podia haver existit a dins de l'Eivissa fenícia?

La presència ròdio-siciliana a Eivissa és important en termes escultòrics a fi de representar les deesses fenícies a la necròpoli d'Eivissa. Com s'explicarà més endavant, busts femenins i terracotes encarregades a tallers rodís o ròdio-sicilians ja d'ençà del segle VaC.

Aquestes peces són importants per a entendre l'evolució no sols del contacte dels tiris amb rodís a Eivissa sinó de l'establiment del paradigma hel·lènic en l'escultura ibèrica sobretot a Contestània però també a la resta d'Ibèria. Un bust importat de Sicília de tallers grecs al segle IVaC és una peça amb policromia que per la seva iconografia pot identificar-se com la deessa grega Demèter o la seva filla Kore. És a dir, la presència d'aquestes escultures hel·lèniques a Eivissa és un testimoni no sols de la relació cultural entre tiris i ròdio-cretencs o ròdio-sicilians a Eivissa, de la probable presència d'hel·lens a l'illa, sinó de la introducció de l'escultura hel·lènica a fi de representar també a les deesses fenícies. A Eivissa va existir el culte a Demèter? Al peu de la necròpolis del Puig des Molins, un pou amb més de tres-centes figuretes femenines de terracota amb els atributs de les deesses Demèter i Kore (torxa, garrí...).

Hom reporta que al 406aC una pesta va castigar els cartaginesos després de saquejar els temples de Démeter i Kore, fet que va obligar a pactar la retirada

de tropes cartagineses. Aquest càstig de les deesses es va veure reflectit al Senat cartaginès: *<per aquest motiu van decretar posar tots els mitjans per tal d'apaivagar els déus que havien sofert ultratge amb menyspreu. Atès que no retien culte a Kore ni a Démeter, van nomenar sacerdots seus als ciutadans més il·lustres, van aixecar estàtues a les deesses amb tota solemnitat i els van oferir sacrificis segons el ritual grec; a més, entre els grecs que vivien amb ells, van triar als més distingits i els assignaren el culte de les deesses>*. Fer-se seus els déus de l'enemic a fi de protegir-se de la seva revenja per haver destruït i saquejat els seus temples. Com a exemple, el santuari de Démeter Malóphoros de Selinunt, lloc de culte púnic. Segons qualche estudiós, així s'explica com des de Cartago, el culte es va estendre al món púnic occidental, també a Eivissa.

Per tant, a tot el món fenopúnic occidental s'hauria anat difonent a mitjans del segle IVaC de forma gradual aquest culte i ritual. Si aquest plantejament d'extensió a tot occident fos cert en cas que hi haguessin testimoniances de culte a Demèter, no sols voldria dir que se'n difonia el ritual hel·lènic sinó a tenir comunitats hel·lèniques a dins de les seves comunitats fenopúniques a fi de dirigir-ne el culte. Tanmateix la realitat reporta d'altres escultures religioses que van més enllà d'aquestes dues deesses; per exemple, Afrodita amb una iconografia d'exactesa hel·lènica: expressió del visatge d'estil sever cobert amb un vel/himaton, en què la mà esquerra el lleva (típic gest anakalypsi que simbolitza el llevament del vel dins de la cerimònia de l'anakalypteria o ritus nupcial); acompanyada d'Eros a prop i un colom. L'origen d'aquesta peça és sicilià, d'on provenen la gran majoria de les terracotes d'Eivissa. Hom pot dir que hi ha presència de formes religioses hel·lèniques de culte dins un context de tomba púnica a l'illa Pitiüsa.

Si la quantitat d'escultura hel·lènica importada a Eivissa és en quantitat i qualitat nombrosa (en cap cas testimonial) pot induir a pensar que hi havia una

comunitat hel·lènica dins de la societat fenopúnica; més encara quan el sincretisme religiós és promogut sobretot pels hel·lens.

Una segona pinzellada d'una certa presència grega al segle VIaC és la fabricació local d'una àmfora que reproduceix el perfil de models grecs corintis i massaliotes. Hi ha un petit nombre d'exemplars coneguts, però n'era de consum intern, de la mateixa illa, és a dir, no es va exportar a fora de l'illa, serien destinades al consum de comerciants hel·lens establerts a l'illa? L'àmplia col·lecció de lluerns àtiques trobades al Puig des Molins, un enclavament eivissenc amb una forta presència fenícia, hom no la pot explicar sols a partir d'intermediaris púnics sinó que cal veure-hi l'acció de grans navilis de càrrega el gran vaixell grec arcaic de de Cala Sant Vicenç al nord de Mallorca (lluernes de formes àtiques procedents de tallers atenesos de tipus 22C, 23A, 23C, 24A, 24C, 25D, o 32 de l'Àgora -estudiades i sistematitzades per Howland- amb una cronologia que abasta des del segle VaC fins al IIIaC).

Un tercer factor és l'estudi que ha analitzat el genoma de 189 mostres (que representen 13 de les 17 zones d'Espanya), a més de 105 mostres de Llevant, 157 mostres del nord d'Àfrica i DNA antic de la necròpoli fenícia del Puig des Molins, a Eivissa. El resultat d'aquest estudi genètic ha estat que no s'ha identificat cap traça d'ascendència de l'orient mitjà, per tant, tampoc fenícia. La manca de filiació entre el material genètic amb DNI antic de la necròpoli i la població eivissenca d'avui, permet plantejar un origen empori pluriètnic?

Si el material genètic de la necròpoli té lligams amb la gent de l'Orient Mitjà però no en té cap amb la gent d'avui de les Pitiüses, pot obrir diversos escenaris: hom pot plantejar la hipòtesi que al llarg de la història cap descendent de la població tíria hagués sobreviscut? Però es pot hipotetitzar que hi haguessin descendents de la mateixa època que no fossin tiris? El fet que els actuals eivissencs proveniguin dels invasors catalans que van repoblar l'illa a partir del S.XIII, amb una forta singularitat genètica d'avui potser d'origen endogàmic no explica que un 17% dels individus analitzats que pertanyen al rar llinatge T1a1-L162(xL208) pugui tenir un possible origen jònic. M. Ramon Juanpere conclou que les Illes Pitiüses són una illa genètica. A Eivissa sols hi havien fenopúnics?

Una quarta reflexió és la notable penetració de l'àmfora ebusitana als mercats ibers al llarg de la costa

ibèrica. Si hom accepta el ¹⁶comptatge per fragments, és a dir, si s'accepta que la mostra de fragments trobats d'àmfores trencades és forçosament representativa de la mostra de comerç total, trencades i no trencades, es fa estrany que la ciutat d'Ebusim pugui suposar alts índexs d'exportació, entre el 40% i 80% de mitjana no sols dels poblats ibèrics mixts des d'Elx fins a Adge, sinó de les polis hel·lèniques, fins al punt que les ciutats de Rhode i Empúries n'arribin a esser distribuïdores. Ara bé, si l'elit dirigenta de l'illa Pitiüsa fos pluriètnica, això explicaria tant la bona penetració als emporis pluriètnics (iber, hel·lè, talaiòtic) amb una classe dirigenta mixta, com a les polis gregues de Rhode i Emporion, perquè l'elit dirigenta de cada empori o polis tindria el seu contacte. A més a més, faria coherència amb la recepció amfòrica ebusitana al llarg de l'alt Empordà, Rosselló i Llenguadoc, això és el radi d'acció de Rhode vers el Rosselló i Llenguadoc, el qual les restes ebusitanes en farien de marcador. Si Empúries va jugar un paper important comercial dins del món púnic, Eivissa va fer el mateix rol dins del món hel·lè.

El comptatge per fragments tampoc no té en compte fets com la logística: les àmfores massaliotes trobades al llarg de la costa ibera i les illes Balears, mai al rerepaís, hom les rebutgés una volta el vi que contenien fos traspasat a altres receptacles, amb la finalitat de facilitar-ne el transport, perquè eren molt feixugues (entre 12Kg i 16Kg). Això explicaria la freqüència de troballes aïllades al mar i la seva absència a terra ferma.

I en cinquè lloc, hi ha el fet que Ebusim va acabar tenint una posició neutral a les guerres entre Cartago i Roma abans de la decadència de la mateixa Cartago. La ciutat fou federada a Roma, tracte que no rebien les ciutats rebels, fins que al s. I dC esdevingué municipi romà. Aquesta política internacional hauria estat coherent de cara endins si hagués tingut una composició original pluriètnica i de cara enfora per la seva dependència econòmica essencial tant d'enclavaments mixts fenicio-hel·lènics de la costa catalana com les polis hel·lèniques del ponent del golf del lleó catalano-occità. Des d'un punt de vista econòmic, Eivissa rutllava com un node important de la xarxa de ciutats hel·lèniques més que no pas de la resta de ciutats fenícies?

Port estacional hel·lè al nord de la costa de la Serra de Tramuntana de Mallorca i l'usatge del canal de Menorca cap a Empúries, Rhode i Massàlia: els derelictes hel·lens de cala Sant Vicenç al nord-est de Mallorca i el del llatzeret de Maó al sud-oest de Menorca

Entre les restes catalogades a Mallorca hi ha una gran diversitat cronològica i tipològica. Hom ha identificat un jaciment grec, set de púnics, vint-i-cinc de romans, un de bizantí, un d'islàmic, tres jaciments medievals cristians, quinze de moderns, i cinc d'època contemporània. Però cal dir que no existeix una carta arqueològica subaquàtica oficial de l'illa de Mallorca, sinó que sols hi ha qualche excavació i prospecció aïllada que ofereix una visió força fragmentària del patrimoni submergit de l'illa; és essencial de prendre consciència que la manca de prospeccions subaquàtiques intensives ha causat que hi hagin àrees geogràfiques amb un buit d'informació notable, sobretot a la zona de la Serra de Tramuntana, al llevant insular i al voltant de les badies d'Alcúdia i Pollença, just on hi ha el jaciment hel·lè. Una situació semblanta s'esdevé a la península de Rodes i cap de Creus o Afrodita. A tota aquesta situació, cal afegir-hi la deixadesa institucional al mateix nord-est mallorquí terrestre, per exemple, al Jaciment de Bocchoris, del tot abandonat, amb vegetació i vandalisme inclosos, cosa que malmetrà definitivament el jaciment i la història antiga (també hel·lena) que contingui.

Gràcies al del derelict de la cala Sant Vicenç, corresponent a un vaixell grec de finals del s. VI aC (un dels cinc vaixells grecs arcaics que hi ha al món la fusta dels quals és cosida i no compta amb claus metàl·lics), permet de fer una interpretació del comerç tardoarcaic (550-450 aC) a les illes Balears. D'aquí que les figuretes de bronze, àmfores ibèriques i qualche material etrusc, també puguin esser atribuïbles a un florent comerç hel·lè. Les troballes al pla de Mallorca, al rerepaís, s'explica per mecanismes endògens d'intercanvi, de poblat a poblat, des dels centres receptors costaners, únics a tenir un contacte directe amb els comerciants grecs, un dels més grans poblats de Mallorca, el compost pel Pedret de Bóquer, Llenaire i Gotmar (a 300 metres d'una petita albufera anomenada Gola, molt semblanta a la del derelict grec a l'albufereta de la Ciutat d'Alacant).

¹⁶El comptatge per fragments com a mostra pot o no esser representatiu del total, hi ha un grau d'arbitrarietat en aquest mètode: la mostra extreta de comptar els fragments d'àmfores trencades seria representativa de totes les àmfores (trencades i no trencades) si totes fossin de la mateixa qualitat, gruix, material i contingut, igualment manipulades i transportades i es trenquessin de forma aleatòria, cosa que no es pot garantir, és a dir, la mostra d'àmfores trencades és sols representativa del total d'àmfores trencades i no pas de les no trencades, d'aquí que el biaix que s'introdueix

inferint que és del total és alt. Així, els escenaris que podrien correspondre als fets són molt diversos; per exemple, la mostra podria esser representativa del cúmul de fragments més petits que passen desapercebuts al llarg dels segles de vida útil d'un magatzem o habitatge sols de les àmfores que s'han trencat. Per pes tampoc no es redueix l'arbitrarietat, perquè hom pesa unes mostres de fragments d'àmfores trencades que **no tenen perquè esser forçosament representatives** del comerç total d'àmfores (les trencades i non-trencades).

Gràcies a Plini el Vell hom en sap de l'existència però de Bocchoris hom n'ignorava l'emplaçament fins a trobar-se una inscripció en llatí gravada amb burí trobada al Pedret de Bóquer que l'esmenta; temps més tard, una segona tabula patronatus que va permetre al Dr. Veny Melià de dir (a partir de l'estudi epigràfic i ceramològic dels jaciments de l'àrea de Bocchoris, en les diferents excavacions s'hi han trobat restes de ceràmica fina grega del segle VIaC i peces de ferro) que es tractava d'una ciutat marítima molt desenvolupada gràcies a l'activitat comercial.

La quantitat i qualitat de material hel·lè als jaciments de la badia de Pollença, a la zona de Bochoris (l'listat aquí dessota), els quals són difícils d'interpretar perquè són únics a Mallorca. Hi ha una Bocchoris (en concret: Gotmar, santuari de la Punta i el poblat talaiòtic sota la Ciutat tomiana de Pol·lència) a partir del segle VIaC fins al IIIaC que ja no és estrictament talaiòtica, perquè hom hi registra grups de mercaders, hom suposa hel·lens, a tocar de la badia. És clar que els fenicis (instal·lats a Eivissa a mitjans del segle VIIaC i després tot al llarg de la badia de Palma i Campos) també s'hi arriben, per la badia de Pollença, però la prova d'un vaixell antic de càrrega al costat de Bocchoris és grec. D'aquí que la societat creada a Bocchoris era talaiòtica de base però amb presència de mercaders fenicis i també hel·lens. La ceràmica de luxe del món clàssic sobretot és un bon indicador del grau d'avenç social. La població mediterrània dels segles V-IIIaC amb un nivell de vida més alt tenia ceràmica feta a Atenes, del quarter de Kerameikos, envernissada d'un negre brillant; aquest és el cas del litoral hel·lenitzat catalano-occità, d'Empúries a Marsella, i aïlladament a l'àrea d'influència de Bochoris i de la colònia de Sant Jordi.

Gotmar, on hi han fragments de ceràmica grega dels segles V, IV i IIIaC, també ceràmica empuritàna i ebusitana... fins a sigillata del segle IdC; però en aquest espai de temps no hi ha cap fragment de ceràmica feta a mà, talaiòtica, cosa que implica un quarter comercial hel·lenitzat no sols pel mateix derelict antic de cala sant Vicenç, no sols per la quantitat i qualitat de material grec (moneda d'argent del sud d'Itàlia, fíbules hispàniques per a subjectar el pèplum) sinó també pels rituals religiosos duts a terme al jaciment de la Punta a la manera de la Sicília hel·lènica. A tocar de la mateixa zona de Gotmar, hi ha el jaciment de la cova de la Punta, on hi ha també una gran quantitat de material hel·lènic i etrusc, però hom vol posar-ne de relleu una estàtua de bou de fusta d'ullastre. El santuari sepulcral de la Punta té la mateixa influència siciliana que a Gotmar: els enterraments a la cova seguien el ritual d'encerclar la tomba amb ceràmica grega plena de menjar, cada cop que l'ofrena era renovada, la

ceràmica feta servir era trencada i llençada a un pou sagrat o bothros (a uns metres de la cova hi ha un avenc que va esser emprat com a Bothros), això reforça la presència d'un col·lectiu hel·lenitzat. És plausible pensar que, per a tallar el bou, hom va fer servir una destrat de doble tall com les trobades a Gotmar. Cretencs i rodís funden la ciutat de Gela a la costa sud de Sicília, la seva presència aquí faria coherència amb una Roses establerta pels dòrics. La connexió de l'aixa o destrat a creta és lligada íntimament amb el culte al brau.

Cova Cal Pessó (1400-1200aC)	¹⁷ Estatueta de terracota
Menorca (VII-VI aC)	Gerro ciclàdic becut de Milos
	Fragment crater laconic grec de bronze
	Àmfores hel·lèniques de la mateixa mena que del derelict del Llatzeret (a Calascoves i al Bol de s'Alga a Illa de l'aire)
	4 fragments de bols megàrics (a Calascoves, de Delos)
Mallorca (VII-VI aC)	Càrrega tota hel·lènica (derelict de Llatzeret)
	Càrrega tota hel·lènica (derelict de cala sant Vicenç)
	Enòcoe d'argila grisa amb el déu hel·lè Enyalios (colònia de Sant Jordi); fragments de 2 bols megàrics amb Eros i Amimone (colònia de Sant Jordi)
	Gran olpe d'origen corinti antic (625-600 aC)
	Càntar etrusc (fi VIaC) a la punta
	Còpies en bronze etrusques de ceràmica a la nau del Sec (IVaC)
Jaciment de Gotmar, Mallorca (V-IaC)	molí de vaivé de Nisyros a la nau del Sec (IVaC)
	Quatre dobles labrys (bipenne: destrat de doble tall) de bronze
	Àmfora grega de Corint
	Àmfora ebusitana imitant la de Corint
	Diversos fragments de ceràmica àtica de Kerameikos i una del Llanguedoc
	Cílix àtic decorat en vermell coral·lí (s.V-IVaC)
	Dues fíbules hispàniques de bronze (d'origen hel·lènic segons M. Almagro Guasch IVaC)
	Ceràmica campaniana A (IIIaC de l'illa de Pithekoussa o golf de Nàpols)
	Fragments de ceràmica empuritàna (IIIaC)
	Fragments de bols megàrics (II-IaC Delos)
	Victoriat d'argent (II-IaC moneda pròpia del sud d'Itàlia)
	Imitació bol megàric
Jaciment de la Punta, Mallorca	Ceràmica campaniana B (IaC etrusca)
	Escultura d'un bou de fusta (320aC)
En verd de traçabilitat o d'influència dòriques	

No és pas casualitat que les dues ciutats gregues a la badia de Roses fossin al costat del poble iber més gran de Catalunya, com tampoc no és pas per atzar que el

¹⁷ Correspondent al minoic III del jaciment de Gazi (Grècia)

derelictes de cala Sant Vicenç sigui just al costat mateix d'un dels poblats talaiòtics més grans de Mallorca. A més de Gimnèsies, a les illes els grecs s'hi referien com a Choirádes, derivat de χοιράς (escull), atès que a l'arxipèlag n'hi ha ple i són perillosos per als vaixells. Els qui dirigien la nau sabien on anaven i què hi anaven a fer; els dos derelictes grecs (el de Mallorca i de Menorca) permeten plantejar que el canal de Menorca era d'ús pels navegants hel·lens. Hom pot seguir el paral·lelisme amb la segona guerra púnica, així com els romans entren a la península per Empúries, entren i s'estableixen a Mallorca per Pollença (a prop de l'antiga Bocchoris federada a Roma com Sagunt), fent-la capital de Mallorca. Els romans dibuixen damunt del mapa el seu avanç a Ibèria i a l'arxipèlag balear segons les aliances prèvies. Als poblats ibers o talaiòtics, on una presència hel·lena més o menys minoritària podria haver aconsellat d'establir aliances (o de neutralitat en el cas d'Eivissa) amb Roma contra la pretensió cartaginesa.

Si bé és cert que durant els segles V a IVaC, a les Gimnèsies hi ha una predominança de productes púnics eivissencs, d'ençà del segle IIIaC al IIaC de forma gradual el monopoli púnic es perd perquè hi ha una equiparació d'àmfores PE-15/PE-16 amb les grecoitàliques. Per exemple, el vaixell del llatzeret de Maó és una nau que va naufragar a la gola del port de Maó entre la darrereria del segle IIIaC i la primeria del segle IIaC. Duia àmfores per al transport de vi del tipus grecoitàlica, àmfores de diverses illes de l'Egeu i ceràmiques de vernís negres del tipus Campaniana A fetes al sud d'Itàlia. És un vaixell greco-itàlic sense cap producte procedent o lligat amb el món púnic o semita. Al jaciment del llatzeret s'hi van trobar tot d'àmfores de diferents illes de la mar Egea. Qualques d'aquestes àmfores també han estat registrades a l'ancoratge de Calascoves (també 4 fragments de bols megàrics de Delos) i al Bol de s'Alga (a Illa de l'aire), indrets els quals han proveït àmfores grecoitàliques i gregues de la mateixa mena que les trobades al derelictes del llatzeret. Al nord-est de Mallorca hi ha el mateix procés de pèrdua de monopoli púnic al llarg dels segles IIIaC i IIaC (abans de l'entrada dels romans) d'àmfores púniques i greco-itàliques tant a ses Païsses com a Punta de Patró. Tot això fa suposar un port estacional hel·lè a cala Vicenç a prop de Bocchoris i un altre pels volts de l'illa de Llatzeret a prop de Trepucó.

La vaixella ceràmica tardo-arcaica etrusca i hel·lena ha estat trobada al nord-nord-est de l'illa (avenc de la Punta i a la punta del Patró) i possiblement al sud-est de Menorca (Talatí de Dalt). Cosa que fa palesa l'absència d'aquesta vaixella al sud-sud-oest de Mallorca, on existeix el punt més important d'introducció de mercaderies del comerç púnic, d'aquí

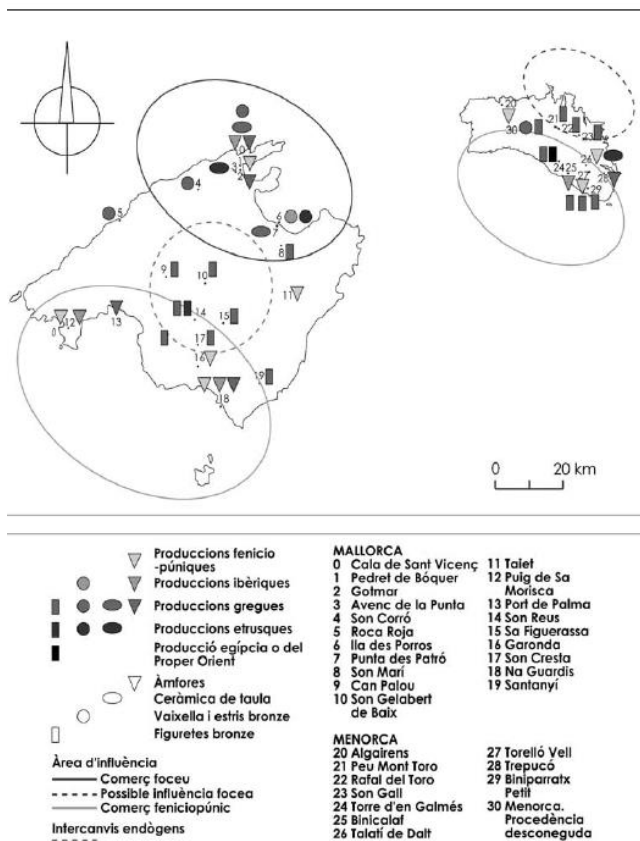
que hom sospita que el vector comercial que va introduir aquests productes al nord de l'illa fou hel·lè.

La distribució de les estatuetes d'origen grec i etrusc a les illes Balears es concentren a Mallorca en els municipis del Pla i Migjorn, és a dir, al centre i sobretot al sud de l'illa. Això s'explica perquè els productes deurien entrar en una segona xarxa de distribució indígena. Aquesta xarxa de distribució té base empírica, atès que a talaiots del centre de Mallorca, per exemple el de Montuïri, hom hi registra restes de materials ceràmics (de ceràmica grisa de la costa catalana) i d'àmfores hel·lenoitàliques de fins al IIIaC.

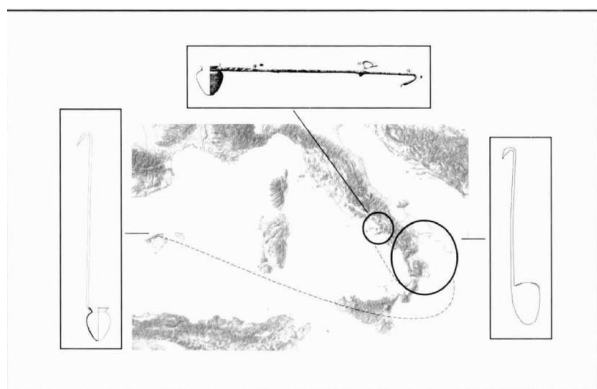
la presència de vaixella de bronze o instrumental de procedència grega, etrusca i ibèrica és emplaçada a jaciments costaners de la serra de Tramuntana i de la badia d'Alcúdia, és a dir, al nord-nord-est de l'illa. Aquesta vaixella de taula tardoarcaica no sembla que responguin a un vector comercial feniciopúnic sinó a un altre vector de filiació grega, que incidís al nord-nord-est de Mallorca com assenyala del derelictes de la cala de Sant Vicenç.

El panorama sembla prou clar per al sud-est de l'illa de Menorca, però per al nord les dades són més ambigües: sols hi ha documentat un fragment d'àmfora punicoebusitana al nord-oest (Algairons), mentre que al nord-est tan sols han estat identificades figuretes de bronze, totes de filiació grega. O bé es feien circular els productes a partir dels nuclis del sud receptors directes del comerç punicoebusità o bé hi ha un comerç directe al nord-est de Menorca a mans dels púnics d'Ebusus i/o a mans dels foces d'Empúries.

L'exemplar de kyalhoi del derelict de Sant Vicenç emergeix en un context non campanià. El carregament del vaixell i la reparació d'aquest Kyalhoi ben segur en àmbit tarentí, dòric, contrasten amb el punt de producció original de l'objecte, cosa que s'explica per la via comercial entre etruscs i dòrics. Així hom reconstrueix per aquesta peça la seva traça. Fabricant-se en context etrusc-campanià, intercanviant-se amb comerciants de l'àrea magnogrega, on o bé es trenca a causa del seu ús i es repara, o bé se'n canvia la posició de la nansa a fi d'esser emprada a la manera dels nous propietaris. Finalment, s'embarca en un vaixell comercial amb d'altres productes d'origen sud-itàlic. A més a més, això podria explicar la presència de peces etrusques al nord de la serra de Tramuntana a Mallorca per mitjà del circuit comercial hel·leno-dòric.

Si hom s'até als paral·lels de kyalhoi a Grècia, sempre amb el mànec vertical, n'hi ha una certa concentració a Macedònia que es podria ampliar fins a l'àrea tarentina, és a dir, una àrea dòrica, amb una kyathoi d'una única peça i mànec semblant.

Un altre aspecte a tenir en compte és la distribució per estil i/o origen segons els dialectes grecs jònic o dòric. D'aquí hom pot deduir-ne a gran trets una presència jònica (d'àmfores i ceràmica) al segle VIaC tant a Menorca com a Mallorca però també una de dòrica a Mallorca (d'escultura) al segle VaC, cosa que faria trellat amb les dues ciutats hel·lenes ponentines del golf del lleó, Roses i Empúries. Que la dòrica sigui amb predominança d'escultura lligaria amb tota l'escultura d'estil i/o d'origen dòric distribuïda a Eivissa i Contestània.

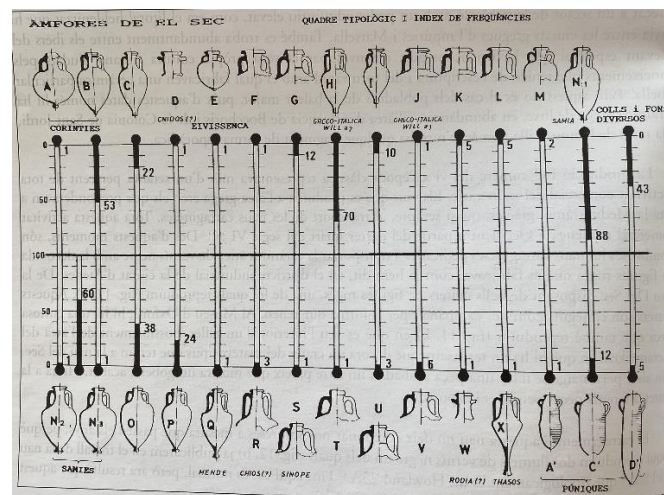
Peces	Menorca	Segle
cap amb barret frigi hel·lè	al peu del Toro (el Mercadal)	VII aC
àmfores massaliotes de la forma Py-1	Trepucó (Maó)	VI aC
Atena Prómakhos atenenca	Menorca	VI aC
l'aplic d'un recipient de bronze que representa un bòvid hel·lè o magno-hel·lè	Menorca	VI aC
corredor nu hel·lè	Rafal del Toro (el Mercadal)	VaC
Guerrer1 hel·lè	Son Gall (Alaior)	V aC
Guerrer2 hel·lè	Son Gall (Alaior)	V aC
Guerrer hel·lè (?)	Biniedris (Alaior)	V-III aC
Guerrer hel·lè o magno-hel·lè	Torelló Vell	IV-III aC
Fragment d'un bol etrusc de bucchero nero	Talati de Dalt	?
Guerrer hel·lè (?)	Binicalaf	V-III aC
Guerrer hel·lè (?)	Biniatram	V-III aC
Gerrer	Sa Cavalleria (Es Mercadal)	II i III aC
Casc de guerrer	Torre d'en Galmés	?
Context submari		
Àmfores magno-hel·lenes	cala d'Alcaufar	IV-III aC
Àmfores magno-hel·lenes antigues	Ancoratge (Maó i Punta d'en Redó)	III aC
Àmfora de Kos	Illa de l'Aire	III aC
¹⁸ Derelict hel·leno-itàlic	Illot del Llatzeret (Maó)	III aC

Peces	Mallorca	Segle
Toxotes grec dòric provincial	Lucmajor	570-560 aC
sivella de cinturó de garfis	l'illa dels Porros (Santa Margalida)	VI aC
fragments d'un cànter de bucchero nero	Cova a prop de l'avenç de la Punta (Pollença)	VI aC
cap de feli jònic oriental (semblant cap al de bronze d'Empúries)	Son Mari (Santa Margalida)	VI aC
fragments de copa jònia tipus B2	punta del Patró (Santa Margalida)	VI aC
l'Atena Prómakhos àtica	Figuerassa (Porreres)	VI-V aC
nansa d'oinokhoe etrusca amb decoració de palmeta en àncora	l'illa dels Porros	VI-V aC
àmfores massaliotes de Py-2D	Na Guardis i Portopí	V aC
guerrer del Peloponès	Son Gelabert de Dalt (Lloret de Vistalegre)	V aC
el guerrer amb cuirassa corintia o magno-hel·lena	Son Cresta (Lucmajor)	V aC
l'home nu	Can Palou (Santa Eugènia)	V aC
el sàtir de d'estil etrusc campanià de Càpua	Son Reus (Algaída)	
Figura femenina magno-hel·lè	Son Reus	V aC
l'Atena Pallation d'origen peloponès o magno-hel·lè	prop de l'església del Roser (Santanyi)	V aC
Sirena magno-hel·lena	Rafal del Toro	V aC
Odisseu grec	Biniparratx Petit (Sant Lluís)	V aC
la nansa de pàtera magno-hel·lena	Son Corró (Costitx)	V aC
Kuros	?	IV-V aC
dos khyatoi	Roca Roja (Sóller)	Ep.hel·lenística
Vores àmfores magno-hel·lenes	Can Bosc	?
Vores àmfores magno-hel·lenes	Albercutx	?
Vores àmfores magno-hel·lenes	Can Martorellet	?
Vores àmfores magno-hel·lenes	Son bru	?
Context submari		
Derelict jònic	Cala sant Vicenç	VI aC
Derelict (mixt: dòric-cartaginès)	Illot del Sec	IV aC

¹⁸ Hom hi inclou aquest derelict greco-itàlic no sols per la seva càrrega (en general greco-itàlica però amb presència dòrica amb àmfores de

Rodes, Knidos i Kos) sinó sobretot per la importància que té amb relació a la segona guerra púnica (vegeu secció "segona guerra púnica").

Si hom segueix fent el buidatge ara del material submarí (ancoratges o derelictes), cal posar el focus en dos derelictes: Llatzeret, sant Vicenç (és el més antic trobat a les Balears i el segon més antic de l'estat, és un dels cinc vaixells del món grecs arcaics la fusta dels quals és cosida i no compta amb claus metàl·lics). El primer perquè aclareix la presència hel·lènica a Menorca al segle IV-III aC (vegeu secció "segona guerra púnica"); el segon, un gran vaixell antic de càrrega hel·lè del 620 - 610aC, perquè explica que els grecs operaven directament comercialment amb el nord-est de la serra de Tramuntana a Mallorca, no calien intermediaris púnics al segle VIaC a fi d'explicar la presència de mercaderies hel·lenes. A més, tots dos derelictes, tant el de Llatzeret com el de sant Vicenç, són molt a prop de grans poblats talaiòtics, cosa que encara fa més clara la seva seva situació estratègica per tal de fer efectiu l'intercanvi comercial. Hom hi podria incloure un tercer derelict, el Sec de Calvià; malgrat que és considerat per qualche acadèmic com un vaixell púnic intermediari de mercaderies majoritàriament hel·lenes atès que té grafits semítics als mateixos productes, però també és veritat que hi han grafits i nombres escrits en grec; així, la filiació dels qui comandaven la nau tant podia esser hel·lena com púnica. En esser un vaixell intermediari és plausible que sigui d'origen sicilià de tripulació mixta (hel·lena i cartaginesa), cosa que planteja una segona àrea d'intercanvi hel·lenopuno-talaiòtica al sud de la serra de Tramuntana a Mallorca. També pot esser d'ajut per a la filiació dels navegants, l'anàlisi geoquímica reporta d'on provenia la tova volcànica amb què van fer les dues menes de molis que transportava el Sec, els de rotació a Mulargia (Sardenya) i els de vaivé a Pantel·leria (sud Sicília) i a Nysros (Grècia); és un trajecte mixt on el punt de sortida és Grècia i el d'arribada és l'hel·lè Golf del Lleó tot passant per Cartago per tal d'adquirir els molins de Sardenya. L'origen del viatge és a Grècia o Magna Grècia atès que no fa trellat adquirir un únic molí de vaivé de Nysros quan pots adquirir-los tots a Pantel·leria. Sigui com sigui l'origen del conjunt de la càrrega del Sec és mixt; per exemple, les àmfores són gairebé totes hel·lèniques:

Les albuferes valencianes com a xarxa de ports estacionals hel·lens: el derelictes hel·lè a dins de l'albufereta

Al mapa dessota s'hi pot veure com era el litoral des de Saïgantha-Sagunt fins a Cullera en temps antic: entre Cullera i Sagunt hi ha gairebé un contínuum d'aiguamolls, una badia-llacuna que recorda una badia de Roses amb goles de riu al nord i sud. A la gola nord, del riu Palància, amb Sagunt; dos de centrals amb, un port fluvial romà a Valença al riu Túria i un possible port a dins de la llacuna a tocar de Sueca; i una darrera gola del riu Xúquer.

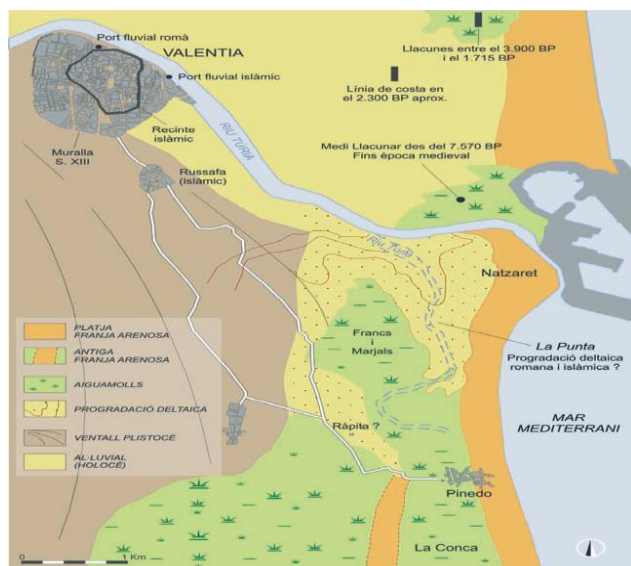

A un text del segle I del geògraf grec Estrabó (any 60 aC) diu: <al Nord de Diana (Dénia) hi ha un llac marítim, tan gran que té 400 estadis i ha menester un dia natural de marxa a cavall que vulgui envoltar-lo tot>. Si un estadi pot mesurar entre 157 i 192 metres, llavors el perímetre és entre 63 i 76 quilòmetres.

Càlcul prou bo si hom té en compte que el perímetre llavors havia d'esser segons Pilar Carmona: <La badia-llacuna (antiga Albufera) del màxim de la transgressió flandrienca abastava un espai semiconfinat molt més

ampli que l'actual. Pel nord s'estenia fins les actuals desembocadures del Carraixet i del Túria i pel sud contactava amb el delta del Xúquer i els àmbits marins molt pròxims a les muntanyes del Castell de Bairén, en el ventall pleistocè del Serpis>, és a dir, entre les goles dels rius Xúquer i Túria d'aleshores, hom pot estimar-ne 90km ±10km de perímetre.

Segueix: <en la seua vora septentrional es va situar la ciutat de Valentia, a la vora del riu Túria sobre una terrassa al·luvial holocena d'argiles i llims fluvials, ..., el riu inundava València de forma recurrent>. Per tant, València també era vàlida com a port fluvial en època ibero-hel·lènica, però les negades sovintejades per causa del sobreiximent del riu no el feia l'emplaçament òptim per tal d'establir-hi un quarter portuari. El port fluvial de València, sí era d'ús pels grecs, havia d'esser sota l'òrbita de control de Saigantha, com a port secundari, atès que era un territori procliu a negar-se quan el Túria sobreixia.

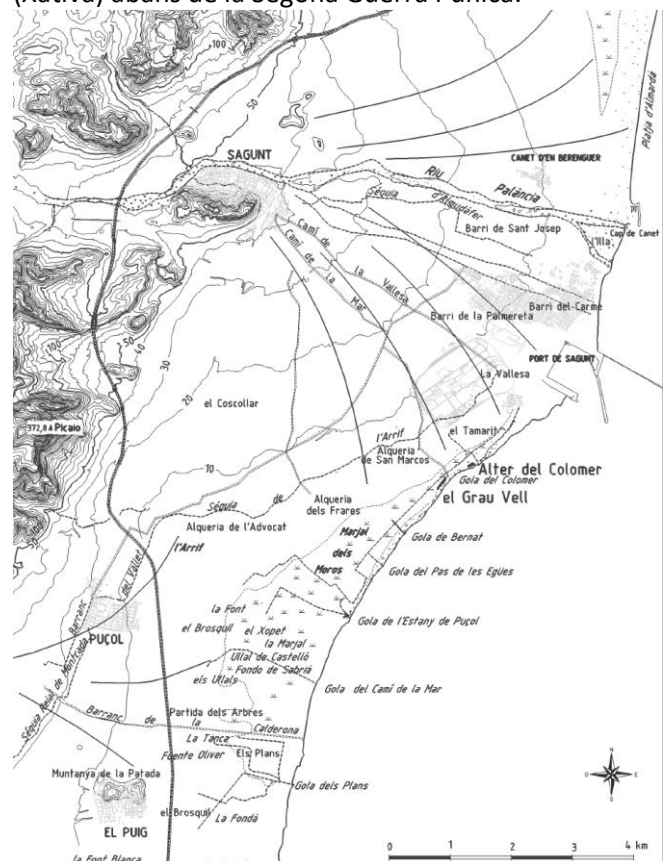
Arse iber – Saigantha(Alter) hel·lè al centre meridional i l'Alcúdia d'Elx ibera – Alonis(La Picola) hel·lènica al sud

Durant el període iber, la ciutat desenvolupa el vessant nord de la ciutadella (en són testimonis els fonaments de la torre de Ferrissa, lloc on va començar l'atac cartaginès), construeix el temple de Diana (deessa patrona de la ciutat) i s'abasteix d'aigua per mitjà de l'aqüeducte sequiola dels Pous.

Segons Aranegui Arse comptava amb un quarter portuari estacional sense concretar cap possible emplaçament, reporta: <navegaven des del mes de març fins al mes de setembre i, per tant, hi havia moments en què les tripulacions de mercaders hivernaven en un lloc determinat. Per això, s'hi van establir una sèrie de convivències que van donar lloc a canvis culturals>; però amb aquest assertiment sols explica els llargs trajectes per mar, però no pas el

contacte amb les colònies hel·lenes entre les goles de l'Ebre i el Roine. No calia sojornar 6 mesos per tal de viatjar al llarg de la costa ibera, entre els golfos del Lleó i el de València. Tampoc no explica el factor diferencial d'Arse amb la resta de poblats ibers, el qual no és casual o circumstancial sinó estructural.

Emergeix com un centre iber florent perquè el quarter portuari hel·lè (avui un bon candidat a explorar fóra a Alter de Colomer -Trencatimons com a jaciment arqueològic subaquàtic) dinamitza econòmicament i cultural el poblat ibèric d'Arse, de la mateixa manera que Ullastret és fortament hel·lenitzat i dinamitzat per Empúries i Roses. Arse i Saigantha són dues cares de la mateixa realitat: les primeres monedes d'argent ibèriques són fetes el 111aC Arse (Sagunt) i Saiti (Xàtiva) abans de la Segona Guerra Púnica.

Arse i l'oppidum de la Carència són els únics que presenten escultura en pedra del segle IVaC al territori de l'Edetania (entre l'Ebre i el Xúquer) però l'escultura de Carència té semblances amb els bous contestans, cosa que implica una presència hel·lènica diferent a la d'Arse. A la Contestània era probable la presència d'escultors d'origen jònic per a la realització d'obres com la del Lleó o la cama amb gambera d'Elx; si la influència a l'escultura de Carència era jònica, això implica que l'escultura d'Arse no n'era, de jònica, és a dir, que la influència rebuda a la seva escultura podia esser d'un altre grup dialectal. Hom suposa que la influència en les arts era hel·lena perquè la tècnica de treball de la pedra té un tractament molt acurat dels volums, cosa que contrasta amb el més esquemàtic i

directe dels artistes ibèrics; a més, en general, també és un tret propi dels mestres hel·lens que les línies incises en una peça escultòrica siguin fetes per tal de delimitar la decoració pintada sobre la pedra, per exemple, en obres cabdals de l'Alcúdia d'Elx com és la dama d'Elx pertanyent a una urna cinerària (traces de revestiment de pa d'or, de blau egipci i de cinabri natural) o el tors del guerrer (amb una panòpia, armadura sencera, on ressalta la cuirassa o kardiorphylax, fa part dels heroa, conjunts escultòrics de lluites mitificades entre escultures humanes i bèsties fantàstiques que, en aquest cas, es denominen grinnàquies) que mostra una gran qualitat en la factura i cisellat.

Afegir que el poblat de Carència compta amb una fortificació amb muralla i torres amb un reforç extern fet amb un mur paral·lel i d'altres perpendiculars, reblit amb pedres i terra, igual que l'emplekton hel·lenístic, una construcció diferent d'altres trobades a l'Edetània.

Així, les diverses fonts permeten de veure per la seva precisió que Saigantha podia ésser un quarter portuari hel·lènic ben connectat amb Empúries, amb temples i d'altres serveis; un indret candidat a situar aquest quarter portuari és a la zona d'Alter del Colomer i el jaciment subaquàtic de Trencatimons perquè compten amb unes condicions òptimes en aquest tram de costa; així a l'article *<El humedal del puerto de arse - saguntum. Estudio geomorfológico y sedimentológico>*, Carmen Aranegui Gascó reporta: *<es troba a la intersecció dels ambients geomorfològics del ventall al·luvial, la barrera litoral i l'aiguamoll interior, cosa que possibilita disposar alhora de bona accessibilitat per terra ferma fins al mar des d'Arse-Saguntum; perquè existeix un pendent adient de la plataforma marina per a l'aproximació d'embarcacions a la costa i una important font d'aigua dolça al costat de la mateixa platja. A més, l'orientació d'est tram litoral el fa menys exposat als violents temporals marins de NE. Així doncs, l'elecció d'aquest emplaçament com a port no és casual sinó que obeeix a unes condicions geogràfiques molt peculiars, apreciades des de l'antiguitat i mantingudes fins a començaments del s. XX. Seguim sense poder datar arqueològicament el Trencatimons si bé el volum de restes de naufragis romans a la zona recolza la hipòtesi de la seva cronologia romana>*.

L'estudi dels materials arqueològics trobats als nivells inferiors del jaciment aquàtic són d'origen àtic grec, així com de les restes d'estructures constructives sobre el sòl natural, permeten de datar el començament del

poblament de l'Alter de Colomer al IVaC. Segons una sèrie de treballs inèdits sobre l'origen de l'assentament de l'Alter de Colomer del Departament de Geografia de la Universitat de València i dirigits per la Dra. Carmona, raonen que l'Alter va ésser agençat per a l'assentament mitjançant l'abocament de sediments fins a atènyer un nivell més alt de terreny per damunt del nivell del mar. Els navegants trien Saigantha perquè cerquen un assentament portuari a tocar d'Arse i de poblats ibèrics veïns. L'Alter un cop agençat esdevé un port conegut per al desenvolupament de les seves activitats comercials donant sortida a productes provinents d'un port clau com és el d'Empòrion.

Els documents que parlen de la ciutat són escrites en grec i iber. El document més antic que parla de la ciutat és un dels ploms d'Empúries, una carta comercial, que és escrit en grec jònic, on s'esmenta un comerciant hel·lè que dona instruccions al seu representant a la ciutat d'Empúries a fi de contactar amb un home de nom Basped (d'un sagantheu que ha de fer-se càrrec d'una nau de transport) tot parlant d'una polis marítima de nom Saigantha, ben segur que es tracta de Sagunt, a prop d'Arse, que hom coneix per d'altres fonts.

L'historiador Polibi esmenta un temple a Afrodita a 7.5 quilòmetres de Sakantha, si no és pel camí vell del mar (vegeu en blau al mapa d'aquí dessota), hauria d'ésser resseguint la costa, un indret ben comunicat amb la mar, cap al sud hi ha al castell del Puig (Puig de Santa Maria), on hom ha registrat força restes de ceràmica ibera, just a 7.5 quilòmetres; cap al nord, hi ha troballes jòniques del VIaC a la necròpolis d'Orlel a la Vall d'Uixó (també n'hi han al Tossal de les Forques de Borriol, massa lluny de Sagunt tanmateix però potser té relació amb *Cheronesos* (probablement Peníscola) citat a l'Oda Marítima d'Avié).

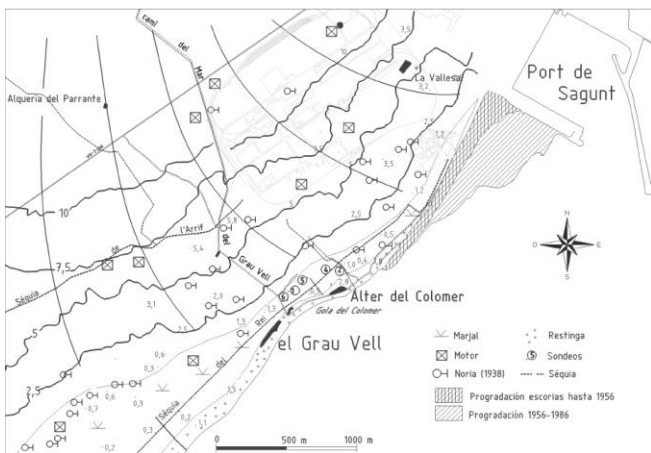
Segons els recercadors no hi ha cap diferència significativa entre les formes del grec jònic del plom, Saigantha, i el grec clàssic de Polibi, Sakantha, cosa que duu a pensar que hom parla de la mateixa ciutat. Els estudis en toponímia a Sagunt reporten que Sakantha és una veu derivada de ¹⁹l'arrel SAK-U (SAG-U). Saigantha també és registrada en iber i amb un registre que recorda la veu grega esmentada, hom llegeix

¹⁹ La identificació de registres grecs com Zakantha, Zákyntos, Zágounton amb la veu llatina Saguntum és molt estudiada i del tot certa malgrat les diferències fonètiques i gràfiques

Saguntiko o Sakustiko a un got ibèric trobat a Lliria, que s'ha traduït com a Saguntinu. El fet que el topònim grec s'hagi naturalitzat entre els ibers edetans fins a escriure'l en un estri domèstic pot reportar la influència de la presència física d'una comunitat hel·lena a prop d'Arse.

A fi d'esser un node important en el trànsit de mercaderies calia un primer espigó-moll al port de Saigantha, el qual hi ha evidència arqueològica que sigui el conjunt de grans pedres polièdriques anomenades Trencatimons pels pescadors, davant de l'actual canalització de la Gola de Colomer, amb una datació provisional de la seva construcció al IIIaC.

Alonis (jaciment La Picola a Elx-SantaPola) un assentament ibero-hel·lè de 3.350 m² (entre V i IVaC) i la descripció de tres peces d'un ancoratge de la badia de l'albufereta

Les albuferes valencianes són uns ports naturals molt a tenir en compte: al segle VaC hom registra un poblat ibero-hel·lè emmurallat a la vora de l'antiga Albufera d'Elx, que va servir com a base comercial hel·lena. Es tracta d'una fortificació emmurallada a la mateixa línia de la costa (a prop del port modern de Santa Pola - Elx), que és única per la seva planificació urbanística (planta quadrangular, envoltada d'un fossat i amb cases arrencades en el seu intern) com si es tractés d'una ciutat a Grècia. Aquest aspecte de ciutat grega ha fet que per a qualche recercador es tracti de la colònia grega d'Alonis (avui encara no n'és clara la localització de la ciutat així anomenada, Vila joiosa també és una bona candidata). La Picola devia ser un quarter portuari fortificat que depenia de la ciutat ibera de l'Alcúdia d'Elx; el mateix esquema que Arse-Saigantha, una important ciutat ibera al costat d'un empori grec. La Picola és probable que hagi estat un assentament ibero-hel·lè, atès que el seu urbanisme és hel·lènic, tant el pla del conjunt (la planta de l'assentament és quadrangular i el traçat urbà intern és regular, és a dir, hi ha un eix central o carrer principal que comença a la

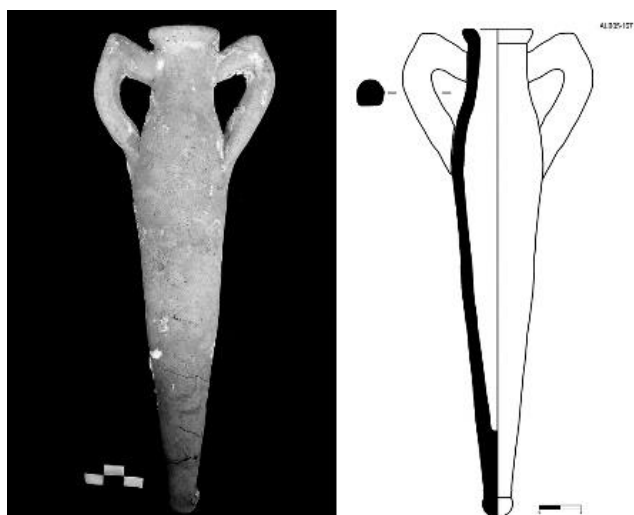
porta de la muralla, emmarcada per dues torres; una disposició lineal que permet que els habitatges siguin agrupats en illes de cases i carrers paral·lels, cosa que manifesta un plantejament previ, construït en única única fase i de forma homogènia) com per un complex sistema defensiu (compost per una muralla amb torres, una fossa i una avantmuralla, fet incomparable a d'altres jaciments ibers contemporanis). Però, així com el traçat de les muralles, carrers i habitatges són en unitats de longitud gregues, com ara el peu (uns 30 cm.) i la braça (6 peus); en canvi, l'arquitectura domèstica i els estris trobats a dins seu són d'origen iber (els habitatges i els objectes: grans atuells d'emmagatzematge, receptacles de cuina, restes de telers i molins de mà), fet que hom pot interpretar que els obrers eren ibers, però els enginyers i mercaders eren grecs (l'equip hispano-francès encarregat de l'excavació va concloure que el jaciment de La Picola és d'origen hel·lè). Un sistema defensiu tan robust reforça la idea de presència hel·lena dins d'aquest enclavament, atès que són ja davant del límit no sols dels poblats ibers sinó d'una àrea de predominança púnico-ebusitana, a prop de la mar d'Alborà.

Cal contextualitzar que les àmfores trobades al jaciment representen sols són una quarta part del total de la ceràmica: malgrat que una gran majoria són àmfores ibèriques 58,1% (després el grup ebusito-puno-africanes 35,9% i gregues de Marsella i Corint 2,6%), la ceràmica àtica arriba al 10,1% del total de la vaixel·la, tot exceptuant les àmfores (ceràmica d'una gran qualitat com -per exemple- un cràter de figura vermella àtica), fet que fa coherència amb un assentament hel·lènic perquè aquest percentatge és molt alt amb comparança a d'altres contextos d'hàbitat iber. És essencial tenir en compte el biaix que presenten aquestes dades tanmateix perquè es tracta d'un poblat, tot i que és de gran importància, força malmès a causa de l'activitat agrícola (durant el XVIII i XIX, una gran part de les capes arqueològiques van esser destruïdes per terrasses agrícoles que van llaurar a més de la meitat de l'àrea arqueològica per sota del nivell de l'assentament), d'urbanització i canalització que travessen el jaciment, cosa que ha fet que hom n'hagi perdut més de la meitat. A més a més, aquest jaciment és molt a prop de la costa i es troba sols a tres metres per damunt del nivell del mar, cosa que causa constants filtracions i impedeix excavar-hi a partir d'una profunditat determinada. Però si hom amplia una mica el focus, sols a la veïna badia de l'albufereta (una statio o port secundari en època antiga), just a 20 km del jaciment de La Picola, pel que fa a les àmfores,

²⁰l'estudi fet per Carlos de Juan, <Una statio náutica en el Levante peninsular>, s'hi presenta una gràfica que permet de reconèixer els objectes individuals i la seva distribució per la cronologia de pervivència de les seves formes ceràmiques amb forta presència d'individus dins de l'època hel·lenística, el qual període és parcialment encavalcat amb el registre cronològic a l'assentament de La Picola.

A la badia veïna de Santa Pola – Elx, a la badia de l'Albufereta a la vila d'Alacant, més enllà del testimoni de molts de bussejadors i pescadors submarins que asserien haver descobert les restes d'un derelict amb àmfores greco-itàliques als anys vuitanta, s'hi han trobat tres peces hel·leniques: una àncora lítica, una àmfora de petites dimensions del Mediterrani oriental i un fragment de ceràmica amb un grafit grec (el text inscrit a un fragment ceràmic de caràcter votiu, potser un ostrakon, o oracular). L'àncora lítica presenta dos orificis per a la col·locació de les fustes que feien la funció de reixa per tal de permetre el fondeig de l'embarcació, no sempre es compta amb els elements per tal d'asserir-ne l'antiguitat. En aquest cas, no hi ha cap dubte de la seva localització a nivell arqueològic, però la seva cronologia probable pot anar des del VIII-VIIaC (encara que la recerca subaquàtica a L'Albufereta no compta amb cap material per sota del VaC) fins a l'Època Hel·lenística. Pel que fa a l'àmfora i al fragment de ceràmica amb caràcters grecs grafiats eren dins del mateix context, però sense saber si són contemporanis per culpa dels trets heterogenis del nivell arqueològic.

L'àmfora té els trets de la família de receptacles rodís, tals com la vora arrodonida i nanses anguloses; a dins hi havia un revestiment de resina impermeabilitzadora, cosa que duu a pensar que contenia vi.

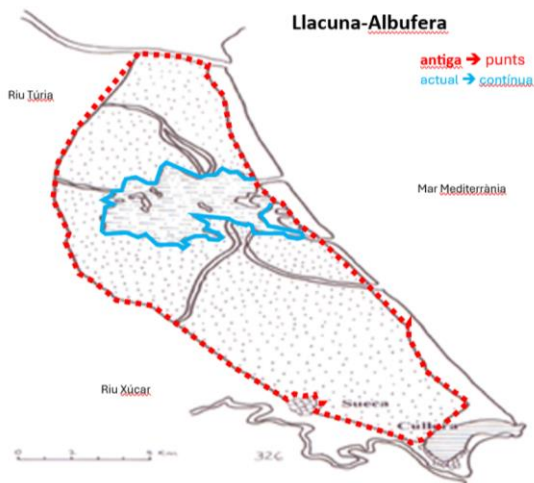
El fragment ceràmic escrit en grec, té un vernís de tons foscos, estudiat per la Dra. de Hoz, qui ha establert que la menció al déu Kabeiros o als déus Kabeiros a la tercera línia, fa suposar que es tracta d'un epígraf de tipus cultural com els testificats a Lemnos, Samotràcia, Tebas, Pèrgam, Delos i altres illes de l'Egeu. Des del punt de vista de l'arqueologia nàutica, aquest fragment ceràmic amb identitat cultural, de natura religiosa o oracular, pot testimoniar que navegants hel·lens orientals van fer escala a l'Albufereta.

Sicània al sud de l'Albufera: Cullera o Sueca? Port de riu o port de llacuna? O tots dos?

A dins de la l'antiga albufera de Valença, una llacuna-aiguamoll, on s'hi situa una petita illa, accessible des de la mar (el tancament definitiu entre l'Albufera i la mar es va produir durant l'època romana), era un bon lloc per fer aiguada i descarregar-hi les mercaderies seguint la ruta dels barrancs que desemboca al llac. La qüestió clau és quin perímetre intern navegable real tenia la llacuna-albufera durant el període ibero-hel·lènic i quins punts de contacte hi havia entre la riba i terra ferma; al nord, no pas, ja hi havia el port fluvial, a Valença s'hi accedia pel riu Túria; al sud hom podria plantejar o bé la línia Sueca-Cullera com a límit màxim navegable o bé la línia Sueca-gola del Perelló com a límit màxim navegable com a més probable.

²⁰ un recerca basada en mostreig estadístic, per sondeigs en una línia central, juntament amb l'excavació i prospecció a uns quants d'enclavaments més.

El text d'Hecateu sols diu que Sicana és una ciutat d'Ibèria; al Periple d'Aviè (els hel·lens de Massàlia van dur a terme una llarga travessa al VIaC on hom descriu la costa mediterrània de sud a nord tot esmentant diverses localitats) hom emplaça la ciutat a la zona del mediterrani pertanyent als ibers, on hi han punts de referència al seu voltant com la ciutat d'Hemeroscopeion (Dénia), la de Tyris amb el riu Tyrio (Túria), el cap Cabrasia (Sagunt), el Palus Naccararum (Albufera). Així, un possible emplaçament de la ciutat de Sicana és al costat del riu Sicano (Sucro per les fonts romanes). Ara bé, segons quin sigui el criteri emprat, la identificació de la ciutat antiga que correspon amb una d'avui canvia: segons la toponímia, els estudiosos opten per Xàtiva (Saetabis) o Sueca; segons la geografia/arqueologia, hom assenyala Cullera (muntanya aïllada i àmplia visió; aiga dolça i accés fluvial gràcies a la gola del riu; part rocosa i part sorrenca com a port natural).

Període ibero-hel·lè (de restes romanes n'hi han sempre)	Troballes submarines
Cullera	Urna, a mar (oriental VII-VIaC)
	Àmfora grega, a mar (VaC)
	Entorn del castell (nivell més antic): restes ceràmiques hel·lèniques i ibèriques
	Falda de la muntanya: ceràmica ibèrica (pintada de negre i vermell), trossos de fang hel·lenístic i romà, restes de construccions primitives
	L'illa dels pensaments: presència remota de moneda ibèrica (II-legibles 30); base d'una columna de tipus àtic; pàtera de marbre
	Alt del Fort: restes ceràmiques àtics de vernís negre, tests ibèrics (IV-IIIaC)
	Cova del Volcà (Far de Cullera): fragments d'atuell ibèrics i de ceràmica àtica de figures vermelles (IV aC)
	La ràpita I (nivell III i IV): restes de ceràmica de vernís negre i

	àmfores ebusitanes i greco-itàliques (II-IaC)
	Torre Major del Castell: els fonaments de la muralla ibèrica (igual que a L'Alt del Fort aquests nivells descansen sobre restes ibèriques); restes ceràmiques (IVaC)
Sueca	Àmfora greco-itàlica a mar (entre El Perelló i Les Palmeres, a 23 metres)
Albalat de la Ribera (costat via Heràklea)	fragment de la vora d'un kálathos (IV aC) Alteret de la Vintihuitena: kálathos de coll escanyat (IVaC) i fragments de ceràmica bícroma d'un poblat ibèric de primera època

L'Illa dels Pensaments, a causa de la seva favorable condició de port natural, si podia haver estat el *Portum Sucrone* (atès que tant les monedes, les àmfores i altres materials registrats arqueològicament parlen d'un establiment portuari tardorromà durant el IV-VdC), també podia haver estat un port estacional durant l'època ibero-hel·lena. A ²¹Sueca, en tres ocasions hom va recuperar troballes submarines i la resta van esser troballes ocasionals, atès que mai no s'han fet excavacions arqueològiques.

Esment final a <Dénia>, Estrabó va escriure: <entre Sicània (Xucra) i Cartagena hi han tres petites ciutats no gaire lluny del flum, Hemeroskopeion n'és la més coneguda de totes tres, on ressalta el santuari d'Artemis Efèsia>; hom suposa que Artemidor d'Efes va visitar el temple d'Artemis el 100aC.

L'estudi toponòmic de la qual ha generat dues hipòtesis: la primera com un nom de lloc generat a partir de la deessa de la cacera i la pesca, Diana, Artemisa (venerada pels caçadors de tonyina hel·lènics), la segona com a adaptació llatina d'un nom prellatí, el nom *Diniu com a antecedent de Dianium (podria esser un derivat de θύννος (thynnos > tonyina) o de θυννείο (thynneio), almadrava, tècnica antiga de captura de tonyines a la mar mediterrània, atès que aquesta té una llarga tradició a la capital de la Marina Alta ja d'ençà dels temps hel·lènics).

Així, diversos estudis dibuixen dues distribucions geogràfiques clau de l'activitat comercial hel·lènica, és a dir, del comerç de productes grecs. Un primer subsistema a les comarques centremèridionals del País Valencià en època ibèrica, les quals dibuixen el sistema d'albuferes com a epicentres grecs d'entrada cap al centre-sud del rerepaís valencià: les àrees del sud de l'Albufera (la badia que va des de Sueca fins a Dénia) i l'Albufereta. Un segon subsistema al nord, la costa ilercavona, que abasta des de l'Ebre fins a Sagunt

²¹ La Torreta, Camp de la Pedra, El Mareny i La Cènia, podrien tenir relació amb un tipus d'establiment agropecuari d'època romana

(d'aquí que hi hagin restes de ceràmica dòrica dins d'aquest subsistema, per exemple, un aribal corinti). Aquest segon subsistema però a diferència del primer, té una expansió sols de 100km a l'interior del rerepaís respecte de la costa.

Polis o bipolis o quarter portuari hel·lènic o port logístic estacional o sols una denominació toponímica hel·lènica?

Factories hel·lèniques i fenícies n'hi havien per la costa dels golfs de Lleó o de Gènova: ciutats fundades per hel·lens però amb factoria fenícia (la ciutat de Monoikos per exemple) o ciutats fundades per púnics però amb factoria hel·lènica (a la ciutat de Malaka).

Ara bé, la manca de traces arqueològiques d'una llarga tirallonga de topònims hel·lènics reportats pels clàssics al golf de Gènova (Monoikos, Nikaia, Antipolis, Athenopolis, Heraclea Caccabaria, Pergantion, Olbia), al golf del Lleó catalano-occità de llevant (Tauroeis, Citharista, Carcisis, Theline, Rhodanousia, Agathé Tysché) i el golf del Lleó catalano-occità de Ponent (Lebedontia, Cal·lípodis, Hypos, Cypsela), a la costa catalana occidental (Kallipolis, Salauris), a la valenciana (Cherronessos, Zakhanta, Hemeroskopeion, Alonis [La Picola?], Akra Leuké), a l'andalusa (Malnake, Menesthei Portus, Kalathoussa), hom ha de visibilitzar-les amb l'ajut no sols del mètode arqueològic (aquest no pot registrar les fonts de riquesa com els recursos forestals per a la indústria naval, animals com bous o cavalls, humans com la mà d'obra ibera o esclaus, agrícoles com l'olivera o cereals) sinó conjuntament amb d'altres criteris dins d'una visió holística per tal de saber a quina categoria pertanyen: si són ciutats hel·lèniques (polis) o un empori pluriètnic (bipolis o tripolis) de prevalença grega o púnica en les classes dirigents (els nadius que són la mà d'obra sempre acabaran essent-ne majoria) o un quarter hel·lènic portuari a redós d'un poblat ibèric o el cas més extrem, sols una denominació hel·lènica toponímica.

El criteri hauria d'esser pluridisciplinar i holístic: no sols les traces sinó les fonts clàssiques, lectura i alfabet, escultura monumental, guerres i tractats, toponímic i fluxos demogràfics (demografia històrica)...

Les fonts històriques clàssiques

Hom constata que s'ha anat d'un extrem a un altre: les fonts no sols d'historiadors o geògrafs sinó també literàries han estat la base primària de l'arqueologia, però la manca de traces arqueològiques de les ciutats fonts ha dut a l'establiment d'un dubte (a voltes raonable) sistemàtic o de negació o fins i tot de la lectura de les fonts clàssiques com a manipulacions o enganys a causa d'interessos polítics; ja se sap que la

neutralitat no existeix però no tot pot ésser sols manipulació política.

Un primer seria no sotmetre les fonts clàssiques de forma sistemàtica a la troballa o no de traces arqueològiques, sobretot quan les diverses fonts poden ésser convergents o coherents entre elles; a més, entre fonts i traces hi pot haver tot un ventall de possibilitats que van des de la complementarietat a la contradicció, però és científic jerarquitzar-les? Les traces arqueològiques són més reals que les fonts escrites? Altrament dit, veritablement sols ha existit el que ha deixat traces arqueològiques fins avui? Roses n'és un bon exemple, la comunitat d'arqueòlegs de Roses intueix més del que les traces reporten?

Segons una tradició d'autors antics, la fundació d'aquestes ciutats italo-ibèriques va coincidir amb un moviment migratori organitzat de la Grècia dels s. VIII i VII aC. Al costat d'aquestes fonts històriques, n'hi ha una altra, de tradició, mítica, establida l'origen d'aquestes ciutats als temps de la guerra de Troia; seguint el paradigma d'Odisseu, d'altres herois van anar a raure a les costes italo-ibèriques occidentals de la Mediterrània. Hom podria demanar-se on és la línia divisòria entre l'una i l'altra, Troia va ésser trobada gràcies a una font literària, no pas històrica. Hom pot llegir aquell aplec de llegendes com l'única font oral vivent d'aquella civilització de temps micènic? En arqueologia tot és mitologia fins que hom no descobreix un testimoni escrit com és el cas del rei David d'Israel.

Una oblidada ruta micènica amb la Ibèria fins al 1100aC ha deixat unes restes al sud de la península, de forma tímida a la regió de la Contestània, però no cap al nord-est peninsular i golf del Lleó. Ara bé, si hom té en compte la distribució geogràfica de restes de pasta vítria a la península ibèrica datables entre el calcolític-bronze antic i el segle VIII aC., llavors els dos mapes de restes coincideixen però amb una diferència, ara al Principat ja hi han moltes de mostres esteses, sobretot al rerepaís però també a la costa, dues al Baix Empordà, Palamós i Platja d'Aro. De 23 jaciments amb exemplars de pasta vítria, 12 a Catalunya (7 troballes als volts d'Arbeca: Cal Colau (Montanissell), L'Auritori (Guissona), Bell-Pla (Guissona), La Pedrera (Térmens), Tossal de Carretela (Aitona), Tossal de Solibernat (Torres de Segre), Roca del Frare (La Llacuna); 3 troballes als volts de Berga: El Bosc (L'Espunyola), Can Maurí (Berga), Clot dels Morts I (Montmajor); 2 troballes al Baix Empordà: Cova d'En Daina (Romanyà de la Selva), Puig-ses-Forques (Sant Antoni de Calonge)).

En concret n'hi ha una, de pasta vítria del bronze mitjà, trobada dins d'un túmul català i publicada el 1927 per

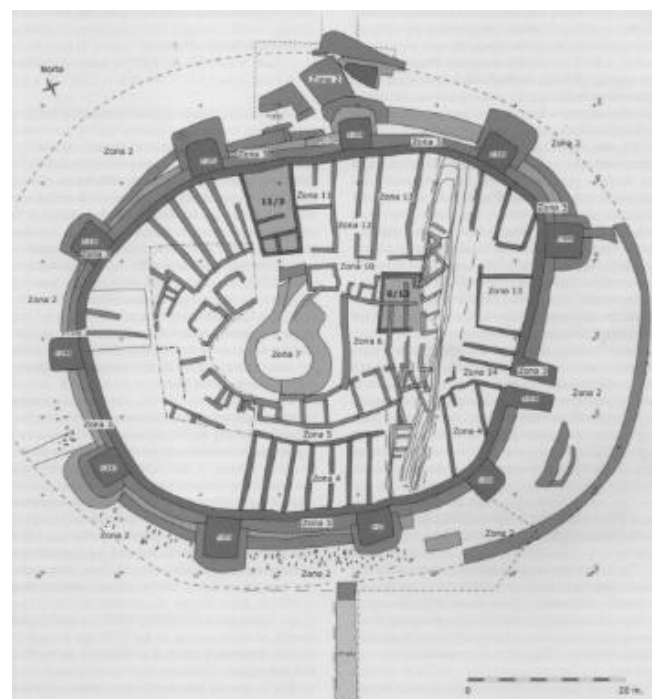
J. Serra Vilaró del Museu de Solsona. La peça mostra una decoració oculada, un element important des del mediterrani oriental o central, potser a través del comerç micènic o circummicènic. Pel que fa als trets fisicoquímics d'aquest element oculat, la seva anàlisi mitjançant espectrografia de raigs infraroigs assenyalava una composició de carbonat calcí, quars/síl·lice i paratacamita (clorur bàsic de coure en forma pulverulenta sense cristal·lització) amb alguna resta orgànica carbonosa. Així, la paratacamita compleix aquí un rol semblant al que tenen els òxids de coure en peces similars, mentre que el carbonat calcí reporta una probable procedència marina, en concret d'una zona calcària amb inclusió de micronummulites.

Un primer exemple d'un possible contacte entre micènics/arcaics i ibers és la fortalesa dels Vilars d'Arbeca, la qual és única a la península i a Europa durant la primera edat del ferro i la cultura ibèrica a causa de la seva pregona singularitat del sistema defensiu (muralla reforçada per catorze torres, el camp frisó de pedres clavades i un fossat) i pel seu sistema de control de les aigües (permetia tenir accés a l'aigua per mitjà d'un pou a la cisterna central intramurs), de planta de tipus mègaron com al món micènic i grec (després s'estén a d'altres poblats ibers al llarg de la vall de l'Ebre, però comença aquí); hom va començar a construir-la envers el 800-775aC (la data de la fundació de Roses segons les fonts); amb un patró constructiu únic, una illa arquitectònica, hom no pot fer-ne cap comparança amb cap altre assentament ibèric; el salt respecte del jaciment de Genó d'Aitona, que no és gaire més antiga, és incommensurable.

Aquesta fortalesa és just al centre de la distribució geogràfica dels jaciments que han fornit la meitat dels elements de pasta vítria de possible origen circummicènic de la península ibèrica datables entre el calcolític/bronze antic i el segle VIIIa.C, talment com si n'hagués estat el centre difusor, la mateixa fortalesa té restes de pasta vítria de Naucratis (la primera ciutat hel·lènica del delta del Nil durant gran part de la seva història primerenca i l'únic assentament permanent hel·lènic a Egipte; l'evidència arqueològica suggereix que la història dels antics grecs a Egipte es remunta almenys a l'època micènica 1600-1100aC i més probablement encara més enllà de l'època minoica protogrega). Un altre factor a tenir en compte és el caràcter orientalitzant de determinades pràctiques rituals dels seus habitants, estranyes a la cultura ibèrica.

Fóra plausible considerar les distàncies que connecten els Vilars d'Arbeca amb la mar i l'Ebre com acceptables i funcionals per al comerç i la comunicació durant l'antiguitat, semblantes a les pràctiques de les ciutats micèniques i/o arcaiques amb relació als seus ports naturals.

Ciutats micèniques i/o arcaiques	Distància lineal
Micenes a Nàuplia	18 km
Tebes a Itea	81 km
Tebes a Antikyra	63 km
Sparta a Gythio	38 km
Tegea a Nàuplia	35 km
Orcomenos a Itea	48 km
Orcomenos a Antikyra	33 km
Thermon a Naupacte	23 km
Gla a Calcis	37 km
Gla a Antikyra	49 km
Vilars d'Arbeca a Tarragona	58 km
Vilars d'Arbeca a l'Ebre	24 km

Un segon exemple, n'és la necròpolis de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer del VI-VaC, on hi han dues tombes aristocràtiques de genets, enterrats amb els seus cavalls sacrificats; una pràctica també registrada a tota la mar egea (hàbit funerari de l'edat de bronze dels herois inhumats amb cavalls esmentat per Homer). A més a més, a dins d'aquesta mateixa necròpolis també hi han restes de la mateixa pasta vítria circummicènica.

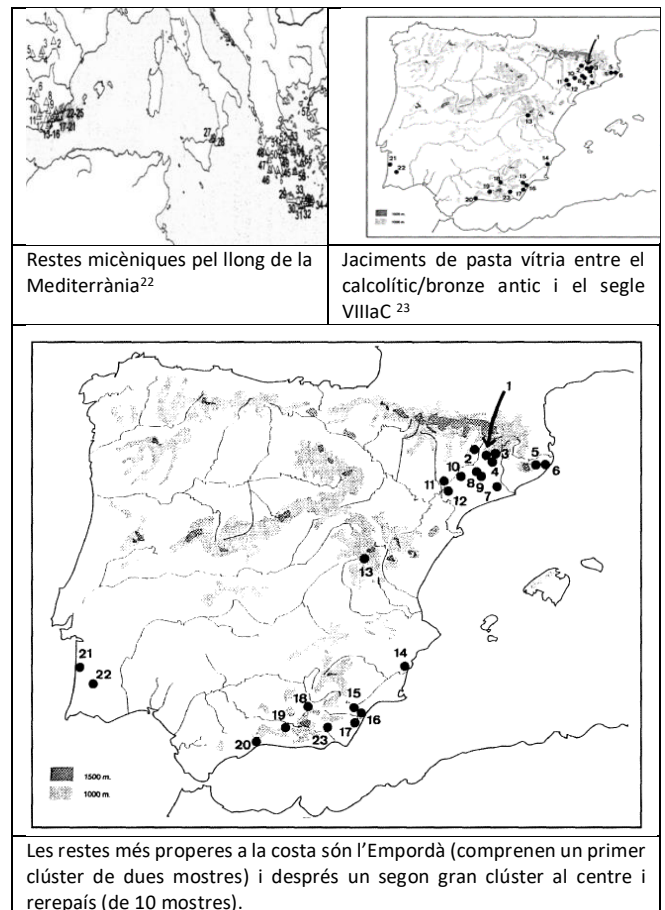
L'honor d'esser enterrat amb cavalls podria explicar el ritual d'enterrament de fetus de cavalls dessota els paviments de les cases de la Fortalesa de Vilars. Un possible contacte dels ilergetes amb postmicènics o hel·lens del període arcaic (a Grècia és molt probable que el cavall domesticat ja fos una realitat a finals del segon mil·lenni) podria explicar perquè la producció equina, relacionada amb l'emergència aristocràtica, sorgeix precisament a la Fortalesa de Vilars. Com hom

explica que a la fortalesa hi emergeixin activitats com la metal·lúrgia del ferro durant el període fundacional o la fabricació local de molins rotatius al VIaC?

Un tercer i darrer exemple és una altra troballa, un ou gallinaci trobat sota una llar de foc a l'assentament ibèric datat entre el segle VII aC. i el IV aC situat en el turó de la Peña del Moro (entre Sant Just Desvern i Sant Feliu de Llobregat); aquesta troballa és interessant perquè sovint hom troba ous a les tombes de les civilitzacions micèniques; un cas paral·lel és a la necròpolis de Cabrera de Mar, capital de la tribu iber dels laietans.

Una probable ruta micènica tardana fins a Ibèria caldria tenir-la en compte en parlar de la fundació de Roses, la presència hel·lena al nord-est de Mallorca, el territori de la Contestània i el sud d'Ibèria [Ruiz-Gálvez creu que la distribució de restes -vegeu mapa esquerre aquí dessorat- assenyalen <la presència, estacional o permanent, d'estrangers entre les poblacions indígenes> que s'encarregaven d'elaborar aquests elements, suggerint que xipriotes o anatolians, la costa sud del mar de l'Egeu, vivien al sud de la península Ibèrica, això podria obrir una línia de recerca a les ciutats hel·lenes al sud d'Ibèria que s'han negat per manca d'evidència urbana arqueològica; també raona aquest possible contacte Vangelis Nikolopoulos); aquests mateixos estudiosos deixen a l'aire el seu pas per Menorca, és a dir, l'única indicació material per als contactes amb l'Egeu seria una gerra de bec de les Cíclades primerenques d'un antiga col·lecció, suposadament trobada a Menorca, hi ha qui planteja – encara que no és pas demostrat – que aquesta gerra provingui d'un saqueig comès al cementiri de les Cíclades primitives de *Phylakopi* a Melos durant el XIX.

És plausible demanar-se si aquestes peces vidriades podrien tenir connexió amb Roses com a primer port d'entrada d'aquesta pasta vítria (i/o amb d'altres ports naturals de la costa catalana) d'aquests productes orientals circummicènics.

Els desplaçaments forçats de població cap a ciutats del mateix grup dialectal: probable migració dòrica a Roses

Hi han dos territoris hel·lens que pateixen la migració de milers de ciutadans per causa de la pèrdua de la sobirania territorial d'una ciutat: l'anatòlia egea per part dels perses i la Sicília dòrica per part dels púnics. Cal tenir en compte aquests dos vectors perquè -com a la teoria dels vasos comunicants- van influir en més o menys mesura en els poblaments hel·lènics del golf del lleó catalano-occità i la mar catalana.

Si els ciutadans de Focea, a l'Anatòlia egea, van fugir de la seva ciutat a causa de les invasions dels perses dirigits per Cir II el 546 aC i, molts de focuus es van aplegar a les seves colònies jòniques, incloent-hi Massàlia i Empòrion, amb 2500 kilòmetres de distància per a la darrera, accentuant-ne el caràcter de ciutat hel·lènica, talment com una segona fundació d'aquestes polis.

²² Font: Medeiros Martin, Alfredo <the mycenaean contacts with the iberian península during the late bronze age (1625-1150 bc)>

²³ Font: Rovira i Port, Jordi <An outstanding glass bead of oriental type amongst the funerary stocks in a catalan barrow of the middle bronze age: monument i of the el bosc of Correà (l'Espunyola, Berguedà, Catalonia)>. La relació dels jaciments representats al mapa és la següent:

1. El Bosc (l'Espunyola, Barcelona); 2. Cal Colau (Montanissell, Lleida); 3. Can Maurí (Berga, Barcelona); 4. Clot dels Morts I (Montmajor, Barcelona); 5. Cova d'En Daina (Romanyà de la Selva, Girona); 6. Puig-ses-Forques (Sant

Antoni de Calonge, Girona); 7. Roca del Frare (La Llacuna, Barcelona); 8. L'Auritori (Guissona, Lleida); 9. Bell-Pla (Guissona, Lleida); 10. La Pedrera (Térmens, Lleida); Tossal de Carretela (Aitona, Lleida); 12. Tossal de Solibernat (Torres de Segre, Lleida); 13. Pajaroncillo (Conca); 14. Peña Negra (Alacant); 15. Font Álamo (Almeria); 16. Ferreries (Almeria); 17. L'Argar (Almeria); 18. La Sabina (Granada); 19. Turó de l'Alzina (Granada); 20. Vélez Màlaga (Màlaga); 21. Sines (Portugal); 22. Atalaia (Ourique, Portugal); 23. El Penyal de la Reina (Alboloduy, Almeria).

Si un desplaçament de població a l'anatòlia de l'Egeu, va afectar no sols les ciutats del golf del lleó catalano-occità sinó que va desencadenar la creació de ciutats (moltes d'elles després fallides, com per exemple Alàlia o més tard Siris), per què no es té en compte la caiguda de cinc ciutats dòriques, entre les quals dues de ròdies, no una sinó cinc, entre el 410aC i 406aC al sud de Sicília? En caure Gela, Agrigent, Selinunt, Heraclea i Kamarina van causar sols la creació d'una única petita ciutat a l'illa de Lipari? Però no podia pas absorbir tot el volum de cinc ciutats. Més encara, si sols existien una o màxim dues ciutats ròdies (Roses i Empúries) a uns 1000 kilòmetres (també hi havia la dòrica Tarèntum però era espartana), no s'entén que no es plantegessin d'anar-hi; a més, les dates serien coherents amb la cronologia de les traces arqueològiques. Roses que havia estat una petita ciutat, potser amb el pas dels segles sols portuària i/o estacional, podria haver renascut amb aquesta migració siciliana dòrica ròdia i haver-ne refermat el seu origen rodí que faria coherència amb la creació d'una moneda amb el símbol de la rosa i amb un estil d'influència siracusana.

N'hi han tot d'exemples de transvassament forçat de població que assagen d'anar a ciutats del seu grup dialectal, d'Alàlia es distribueixen de Massàlia fins a Rhègion tot fundant Èlea, una distància total de 1200 km sols per establir-se a ciutats del seu grup dialectal jònic; Síbaris, ciutat destruïda al 510aC per la veïna Crotona, exiliats o descendents sibarites -havent-hi sols una zona aquea- funden una nova ciutat Thourioi a 3 km de la vella Síbaris destruïda tot i el conflicte encara obert amb els aqueus de Crotona, malgrat tot s'hi tornen a establir. Establir-se a la seva zona dialectal doncs era molt important, no importava ni la distància ni els conflictes oberts amb els veïns.

És pertinent afegir que si Emporion va esser la primera ciutat que va encunyar moneda a la península Ibèrica (per la cronologia del tresor d'Auriol on emergeix qualche de les primeres emissions, hom pot asserir que el començament de les emissions emporitanes de moneda fraccionària és durant l'època arcaica) pels volts del 500aC, com hom explica el model d'una fraccionària emporitana d'anvers amb un cap de xai i de revers amb una creu puntejada amb un cercle al centre de començaments del segle VaC? Una creu puntejada amb un cercle al centre és una rosa vista dessota, pot esser una variant més de la moneda de Roses; totes les monedes de Rhodes, fins i tot les imitacions, tenen aquest cercle al centre, totes, és l'únic element que sempre hi és present perquè defineix sempre l'element essencial d'una rosa.

P. P. Ripollès

El xai no és un animal/símbol que acompanyi Aretusa-Persèfone (el visatge que sortirà més endavant a les dracmes rodenques); Ara bé, sí que hi ha una relació simbòlica amb Artemis (Aretusa pertany a l'estol d'Artemis) i Demèter (mare de Persèfone). A més, el cap de xai és representat a moltes de monedes hel·lenes des de la macedònia oriental i Tràcia fins a la Xipre d'Evàgores i Kelenderis tot passant per Cízic, Tròada, Lesbos i la regió d'Aiolis, la regió de la jònia, Paros... és a dir, al llarg de tota la costa mediterrània de l'Anatòlia i la mar egea on el dodecanès és inclòs.

Relació entre el grec i l'iber. Múltiples relacions des de la Contestània fins a Lenguadoc

D'antuvi cal dir que les mostres d'interrelació entre les dues llengües no es redueix a la creació d'un alfabet (sil·labari) greco-ibèric, sinó que hi han diverses opcions: llengua grega escrita o bé en alfabet grec o bé en ibèric nord-oriental o bé en ibero-grec; i el mateix en la llengua ibera, la qual pot esser escrita o bé en alfabet grec o bé en ibèric nord-oriental o bé en ibero-grec (fóra una sorpresa poder assajar de traduir mots o frases de l'iber si hi haguessin dos objectes amb la mateixa situació comunicativa registrades en les dues llengües, per exemple, dos ploms com a escrits de caràcter comercial, un en grec i un segon en iber). Sigui quina sigui la combinació, l'escriptura és sempre extrogira, altrament dit, el sentit de la lectura és d'esquerra a dreta.

Per una altra banda la mena de suport en què s'escriu poden esser diversos: texts epigràfics (texts escrits damunt de suports non peribles), numismàtica, onomàstica i lèxic.

Van haver-hi diferents llengües ibèriques i cadascuna va emprar diferents sistemes d'escriptura, el comú denominador de les quals era que totes es basaven d'entrada en un semi-sil·labari de clara influència fenícia i de fet els signes de l'alfabet també provenen del signari de l'alfabet fenici amb l'excepció de l'alfabet greco-ibèric. En total hi havien doncs tres sistemes d'escriptura ibèrica: la primera i més antiga, l'hereua directa dels fenicis, la tartèsica o sud-occidental, de la qual en sorgeix la ibèrica sud-oriental; totes dues

s'escriuen de dreta a esquerra igual com s'escriu en fenici, però la ibèrica nord-oriental (des d'Elx fins a Narbona) s'escriu d'esquerra a dreta com es llegeix en grec (finalment l'alfabet nord-oriental serà transmès als celtibèrics a dins de la península per mitjà del riu Ebre).

Hom pot doncs resseguir la transmissió geogràfica del semi-sil·labari d'un punt de partença originari sud-occidental atlàntic, cap al sud-oriental de la mar d'alborà i finalment cap al nord-oriental de la mar catalano-balear i fins al golf del lleó catalano-llenguadocià, però hi ha hagut un trencament en un tret essencial com és el sentit de la lectura entre el bloc sud (sud-occidental i sud-oriental) i el nord-oriental en part a causa d'un alfabet greco-ibèric (signari ibèric amb caràcters hel·lènics jònics, un exemple en seria el plom de la Serreta d'Alcoi) emprat pels pobles que hi han entre els rius Segura i Xúquer que fa de partió entre el bloc del sud i el nord-oriental, encara que hi han d'altres testimonis escrits amb l'alfabet greco-ibèric més enllà del territori de la Contestània, al llarg de la costa catalano-occitana, on hi ha més de mostres en greco-ibèric: els ploms de Sagunt (F.11.34²⁴ i obablement el V.04.29), l'epigrafia documenta a Empúries (*gorotiginai* C.1.9.A²⁵), al peu d'un bol o plat àtic de vernís negre al poblat Iber de la Penya del Moro (entre Sant Just Desvern i Sant Feliu de Llobregat) datat cap al 420 aC, en el fons extern del qual hom hi va gravar dues lletres, una sigma i una beta; també a Llenguadoc hi ha un testimoni de l'ús de l'alfabet grec per a escriure l'ibèric amb dos grafits (damunt de dos skyphoi campanis), cosa que no és del tot sorprenent atès que a les llegendes de les monedes s'hi combinen elements grecs i ibèrics de l'escriptura ibèrica. L'usage de l'alfabet grec és tan important com l'ús de l'alfabet greco-ibèric. Caldria fer un buidatge exhaustiu de tots els testimonis escrits amb els alfabetos greco-ibèric o grec al llarg de la costa ibèrica catalano-occitana.

En resum, **el bloc sud és fenici però el bloc nord és fenicio-grec perquè s'hel·lenitza, manté l'estructura semi-sil·làbica però es llegeix d'esquerra a dreta i amplia les vocals de 3 a 5.** És a dir: s'hel·lenitza no sols en el sentit de la lectura sinó també en l'evolució que segueix, hi ha una ampliació del sistema vocàlic de 3 a 5 vocals tal i com té l'alfabet greco-ibèric. **Per tant, hi han canvis estructurals, el nord-occidental és un sistema ibèric mixt feno-hel·lènic.**

L'alfabet greco-ibèric així com també l'epigrafia grega deixen una petjada estructural tant pel que fa al sentit de la lectura com per l'ampliació de 3 a 5 vocals a tot el nord-oriental. Cosa que assenyala que aquesta zona

emplaçada entre els rius Segura i Xúquer hi havia una influència hel·lènica real, palpable i establerta com a mínim a dins del territori de la contestània.

Mostres d'epigrafia grega

Els escrits en grec amb alfabet grec, a diferència dels escrits ibers amb greco-ibèric, ja són presents arreu. La densitat al llarg del golf del lleó és semblant a la de la mar catalano-balear: la densitat de registres és en aplecs de dues mostres (als volts de Perpinyà, del sud de Mallorca, d'Elx, de Palomares, de Màlaga) o de tres (als volts de la península de Giens, de Marsella, de Pech Maho, de la Badia de Roses, de Sagunt), amb l'excepció d'Agde amb sis mostres. Després hi han mostres aïllades d'un únic exemplar a la costa atlàntica o a l'intern peninsular o a l'intern del golf del lleó; ressaltar la mostra que hi ha a Tarragona atès que és un emplaçament equidistant entre Roses i Sagunt, així com les dues del sud de Mallorca d'operativitat comercial púnica però que podrien tenir un lligam amb la zona de pas hel·lènic de Pollença.

Aquesta distribució recorda la xarxa polimodal que a les conclusions hom exposarà. Però més enllà de la seva disposició a l'espai geogràfic, hi han dos aspectes importants a esmentar amb relació a aquestes inscripcions en grec que podrien definir com s'estructura aquesta xarxa:

La inscripció grega damunt de plom de Pech Mao, a Sijan, Narbona, presenta grans semblances amb les emporitanes, tant lingüístiques (alfabet i dialecte joni oriental), com de contingut (afers de comerç marítim), també des del punt de vista paleogràfic, les afinitats són també notables. D'aquí hom pot establir dues àrees jòniques al tram de xarxa establerta al Golf del lleó: Marsella i Empúries.

Una segona és sobre els trets dialectals d'una de les tres mostres pels volts de Sagunt, es tracta d'un exvot, una figura masculina de bronze del Museu de Prehistòria de València, que porta gravada al dors una inscripció banal però molt clara. L'alfabet en què és escrit, de fet, no és jònic sinó local, el qual pot permetre determinar l'origen del dedicant si hom ho combina amb qualche pista lingüística: la combinació de -n (ny efelcística) dels trets específics dels dialectes jònics amb les característiques non-jòniques de l'alfabet és significativa, perquè restringeix les àrees que combinen una llengua jònica i un alfabet non-jònic, és a dir, Àtica i Eubea i les seves colònies. D'aquí que hom pugui establir com a hipòtesi una àrea aquea al tram de xarxa establerta a la valència meridional

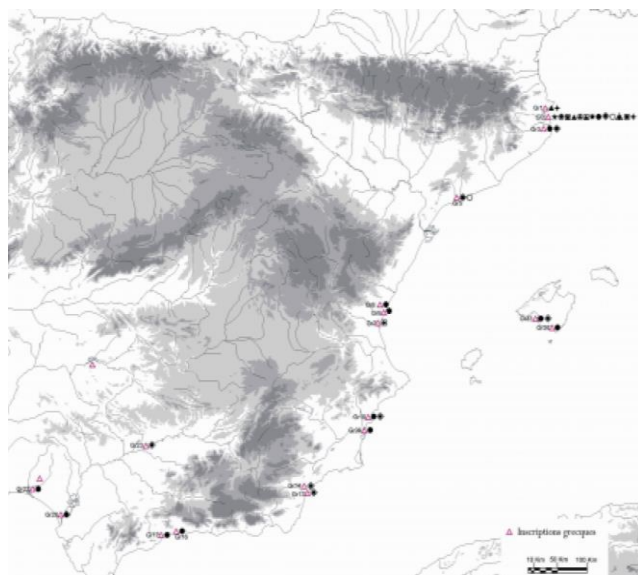
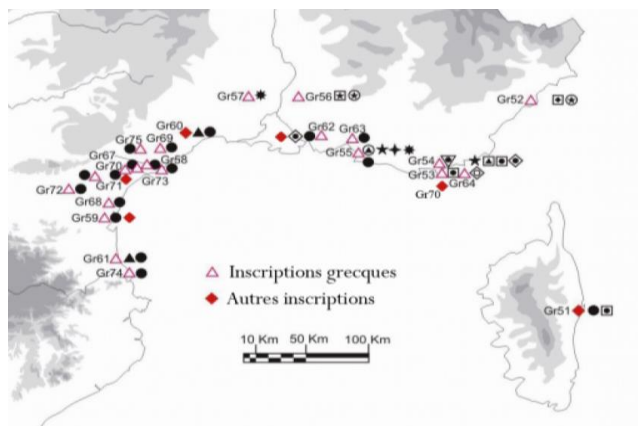
²⁴ Tesi inscripcions ibèriques

²⁵ Tesi inscripcions ibèriques

(Saigantha) com a punt de redistribució al rerepaís iber; una hipòtesi (segons la col·lecció a què pertanyia) és que aquesta figura fos trobada a la necròpolis del Llano de la Consolación (entre VaC i IdC), on hi havia més figures com un sàtir de bronze grec i una gran quantitat de material hel·lè (a mesura que el volum de ceràmica grega creix, comença el costum d'introduir armes als aixovars), fins al punt que els ibers adopten no sols els models hel·lènics per a l'escultura (tots els caps d'home, per exemple) sinó que la ceràmica grega és feta servir per a la ritualització i les sepultures són construïdes com a panteons, de natura monumental, per a l'elit del poblat iber (després de la mort esdevenien herois).

La cultura hel·lena s'endinsa també a la zona del rerepaís de la Gran Contestània (on hi han les necròpolis de Pozo Moro i Llano de la Consolación, Montealegre del Castillo) perquè hi intervenen tres vectors valencians hel·lenitzants (tres unitats geopolítiques de natura local): el meridional dels esdetes (Arse/Saigantha-Edeta/Liria-Kelin/Los Villares) el meridional dels sicans (Cullera-Xàtiva-moixent) i el del sud dels gimnetes (La Pícola-Alcúdia d'Elx-El Monastil).

Si bé avui per avui els testimonis escrits d'aquestes peces podrien ésser d'ajut per tal d'entendre el procés d'hel·lenització estructural del sistema d'escriptura al bloc nord-oriental. (a més dels diversos projectils de fona escrits en grec trobats també a Sagunt), a Empúries (C.1.9,A) i a la Catalunya del Nord.

L'escultura monumental

També seria un tret d'aquesta zona entre els rius Segura i Xúquer, la Contestània ibèrica, el desenvolupament de l'escultura monumental de matriu hel·lenitzant com seria la Koré d'Alacant o la mateixa dama d'Elx. De fet, és un tret que afecta tota l'escultura i ceràmica ibèriques, sobretot gràcies al rol desenvolupat per Rodes i Creta.

La dama d'Elx, escultura ibèrica de Contestània del segle IV-IIIaC, originàriament seria una figura sencera, asseguda com la Dama de Basa o en peu com la dona del Turó dels Sants, les quals poden provenir de Rodes. Jacobsthal assenyala que també apareixien a la dama de Cabezo Lucero o la gran dama Oferent.

Segons Paul Jacobsthal l'origen de les rodes de pèl s'ha de cercar a la Mediterrània oriental, aquest adorn també apareix a nombroses korai gregues i a la Dama de Peiteu.

Escultures hel·lèniques a Eivissa: a l'esquerra bust femení fet a motlle del segle VaC a un taller de l'illa de Rodes; a la dreta bust del IVaC a un taller grec de Sicília; al centre, també d'origen hel·lènic de Sicília.

²⁶ Bust femení	²⁷ Bust Tanit	²⁸ Bust Tanit/Demèter
---------------------------	--------------------------	----------------------------------

Escultures fenícies a Eivissa: a la dreta la deessa Tanit del segle IIIaC, al centre estatueta femenina del IV-IIIaC i a l'esquerra cap amb qualque tret clàssic del IVaC.

També hom hi pot afegir d'altres tipologies com és la funerària: la sirena o l'esfinx ibèriques totes d'influència hel·lènica a Contestània. Aquestes peces (també les figures del guerrer iber a cavall de l'elit aristocràtica eqüestre vistes abans) revelen les relacions d'amistat i federació dels grecs amb les èlits iberes filhel·lenes, les quals van permetre estrènyer lligams entre ells contra els fenicis de les costes meridionals. Aquesta política de fidelització de les èlits indígenes es va traduir en noves escultures.

Cal assenyalar que l'exemplar del Monastil avui a Elda fou trobat dins d'una necròpolis que fins ara no ha estat trobada, però que fa pensar que dependria de la població del Monastil (entre segle V i VI aC).

La tecnologia dels forns ceràmics

Els grecs van traslladar al golf del lleó catalano-occità (els fenicis al sud de la península) els seus esquemes de forns ceràmics orientals. No és fins al període del Bronze final i primer Ferro que comencen a aparèixer amb certa abundor forns ceràmics a casa nostra. La introducció a partir d'aquest moment dels models colonials i del torn transforma el panorama del modelat i de la coccio ceràmica. Al ponent del golf del lleó hi han els forns colonials grecs de Roses, de Palaiàpolis d'Empúries o Peiteu.

Els forns circulars o ovalats són els més sovintejats tant el món hel·lè, fenici o ibèric. De mitjana els ³¹ibers són d'un diàmetre de 2.6 metres, els hel·lens per sota i els ³²fenicis per dalt, 4.35 metres.

La tecnologia dels forns ceràmics de Roses era tècnicament avançada (la coberta semiesfèrica és estructuralment millor que no pas la rectangular).

Segons la tipologia dels forns de Roses amb pilastra central, hom en coneix diversos paral·lels, els més propers geogràficament són els forns B i arcaic de Metapont (segle IV i VI aC respectivament); quatre forns a Siris-Heraclea (segles IV-III aC) i un cinquè de la mateixa ciutat d'una grandària gairebé igual al de Roses (del segle VI aC); el forn de Selinunt és del mateix tipus que el trobat a l'illa FF1 (del segle III aC). N'hi ha d'altres, però geogràficament molt més llunyans; d'aquests forns filiats amb els de Roses, cal dir que són assentaments hel·lens d'expressió dòrica tant Selinunt com Heraclea, Metapont a tocar de Tàrent devia rebre'n també fluxos de població de parla dòrica. Segons el karamaikos amb nombre de forns, a Roses hom n'ha registrat 3, ben probablement n'hi han més. Aquesta alta densitat de forns és habitual també a Tàrent amb 12 forns, a Metapont amb 4, a Siris-Heraclea amb 7 i a Locres amb 20. Tot i no esser una llista exhaustiva, cal ressaltar que aquesta densitat es dona sobretot també en ciutats de parla dòrica o en ciutats amb una influència dòrica important.

La Segona Guerra Púnica

²⁶ Bust femení MAEF 4087: el rostre té el cap cobert pel sakkos, del qual escapen dos llargs rínxols que li cauen per davant de les orelles, i és subjecte per una diadema que recull els cabells formant un rodet. Sobre del cap té un vel que cau sobre l'himantion que cobreix les espatlles. Vesteix un pèplum o quitó que cau llis entre els pits

²⁷ bust femení de gran qualitat i perfecció tècnica, s'inspira en els models hel·lenístics de filiació siciliana o de la Magna Grècia defugint així els models canònics fenicis.

²⁸ Bust femení MAEF 1796: en un primer moment, va ser vinculat amb la deessa Tanit. En canvi, a causa de la seva iconografia i en tractar-se d'una peça importada de tallers grecs s'identifica com la deessa grega Demèter o la seva filla Kore.

²⁹ Del segle IVaC és feta amb motlle, dreta damunt d'un petit plint, representada amb una túnica cenyida i transparent que deixa veure-hi les cames; al pit, hi duu dues fileres de penjolls i cenyit al coll hi té un collaret doble, el cap és coronat amb un càlat.

³⁰ Cap femení del segle IVaC, cara de trets clàssics però de recarregada ornamentació que és característica de la plàstica eivissenca.

³¹ Orriols (2.2 m), El Campello 1 (2.84 m), El Campello 2 (3.25 m), El Campello 3 (2.9 m), El Campello 4 (2 m), Casillas del Cura (2 m), Pajar de l'Artillo (2.6 m), riera de Sant Simó (2.8 m), Alcalá del Júcar (2.85 m), Borriol (3.57 m), Alonso Fajardo (3,6 m), Hortes de Cal Pons (2.62 m)

³² Guardamar (4.5 m), Cerro del Villar (5 m), Sevilla (2.6 m), Sevilla (5.3 m).

No sols cal tenir en compte les ciutats iberes arranades per l'exèrcit cartaginès, sinó també les vies d'accés de l'exèrcit romà. Les dues fotografies poden esser d'ajut a posar de relleu la presència hel·lena als territoris de la mar catalano-balear.

La ruta d'Anníbal sembla tenir dos tempos: un primer moment en què les grans ciutats iberes de Sagunt i Kissa van esser arrasades pel seu exèrcit. I un segon moment en què deixa la costa tot anant pel rerepaís a fi d'evitar tant les colònies gregues aliades de Roma, Emporion i Rhode, com els pobles ibèrics de la costa. Tant les ciutats iberes destruïdes com les evitades posen de relleu no sols que no eren sota el seu control sinó una política d'aliances clara de les ciutats iberes contra les pretensions cartagineses.

El cas del tractat de ³³l'Ebre on ³⁴Arse-Zákhanta/Saigantha, Sagunt, és considerada ciutat lliure (l'arranglament d'Arse-Zákhanta, Sagunt, amb Roma). Sagunt és destruïda l'any 219 aC després de vuit mesos de setge. La prova de la presència hel·lena són els cinc projectils o glands de plom de fona amb epígrafs en grec, avui al Museu Britànic, únics a tota la península ibèrica.

L'antiga ciutat de Kissa o Cissis, una de les ciutats iberes més importants de Catalunya (després d'Ullastret i Burriac) i la més gran de les comarques de Tarragona, la Cessetània, a Valls, va esser arranada per l'exèrcit cartaginès a finals del segle III aC.

Hi ha una via d'accés principal que és Empúries, però també n'hi podia haver de secundàries com la de Maó segons el que es reporta del derelicta a l'Illot del Llatzeret. Si això és així, hom pot deduir que abans del conflicte ja era una zona de prevalença hel·lènica com demostra el fet que

La concentració de topònims i toponímia menor

Dins d'una àrea concreta, per exemple, la concentració de topònims hel·lènics a la costa valenciana versus la costa andalusa; és a dir, un segment de costa valenciana de 100km conté 4 topònims, de mitjana cada 25 km; a l'andalusa hi han uns 500km entre 3 topònims, de mitjana 166km. Ja en època imperial la costa pels volts de Xúquer, hom la coneixia com a <costa focea>.

O pels volts d'Arse-Zákhanta hi han descripcions de toponímia menor com a l'Albufera, on s'hi situa una petita illa, fèrtil en oliveres i consagrada a ³⁵Minerva.

D'aquí se'n pot fer la lectura que els topònims hel·lènics reportats pels clàssics del País Valencià van esser ciutats fundades per hel·lens o bipolis però que van caure sota domini púnic perquè d'una banda Cartago va perdre la Sicília occidental, Sardenya i Còrcega; i d'una altra, la pressió persa cap a hel·lens i fenicis, cosa que, va crear tensions pels recursos a la ibèria mediterrània tot situant el golf de Valença (també la mar de l'Ebre) en una zona de conflicte d'interessos.

D'aquí hom pot fer-ne la hipòtesi que la probabilitat que hi hagi una ciutat mare hel·lènica al sud de la costa valenciana és molt alta perquè les distàncies entre topònims hel·lènics valencians és de ciutats satèl·lit, en canvi, a la costa andalusa correspondrien a distàncies entre 3 ciutats mare. Si a això s'hi afegeix, les quantitats de restes de ceràmica hel·lènica importants al sud de la costa valenciana i residual a l'andalusa o l'adopció de l'alfabet grecojònic a la costa valenciana i púnic a l'andalusa, hom pot pensar que els topònims hel·lens valencians correspondrien com a mínim a quaters portuaris hel·lènics mentre que a la costa andalusa eren sols topònims amb denominació hel·lènica adoptats per l'habitud de comerciar-hi.

Si hom fa el mateix anàlisi a les 3 ciutats hel·lèniques del golf del lleó catalano-occità, se'n poden treure diverses hipòtesis probables:

La primera és que es pot veure que les dues ciutats del ponent català són lligades fundacionalment, és a dir, una és mare i l'altre n'és satèl·lit; malgrat que la datació arqueològica de Roses és la que és però sense fer trellat amb la d'Empúries i Marsella que són pels volts del 600 aC.

Una segona és que cap de les dues és satèl·lit de Marsella segons la distància, tampoc totes dues en són, perquè hi ha una distància del tot fora mesura, entre 357 i 220 kilòmetres. Així que caldria considerar que som en un escenari de dues ciutat-mares, és a dir, o bé Marsella i Roses o bé Marsella i Empúries de dialectes diferents (Marsella és jònica però Empúries segons aquestes dades no en seria)

Marsella i Roses podrien esser del mateix grup dialèctic jònic? Segons les dades seria possible però seria més

³³ El riu Xúquer va dur el nom d' *Hiberus* (Carcopino, 1953, 258-293 et al.)

³⁴ la doble denominació nadiua-grega en què s'imposa la nadiua és un fet que passa a d'altres ciutats com ara Siris-Polieion

³⁵ Avienus Ora Maritima 490-495

probable que pertanyessin a dialectes hel·lènics diferents donada la gran distància entre les dues ciutats. En canvi, Empúries sí que podria haver estat una ciutat-satèl·lit primer de Roses i, més tard, esser repoblada per jònics amb la intenció de fer xarxa amb l'establiment de les seves ciutats-satèl·lits com també d'establir relacions comercials i culturals amb ciutats ibèriques com, de fet, va esdevenir-se amb Ullastret o Sant Julià de Ramis.

Per tant, és raonable pensar que la ciutat-mare del ponent català no era ni d'origen Foceu ni del grup jònic.

	Agde	Empúries	Alonis	Salauris
Marsella	152km	*220km/25-50a		
Empúries	142km			225km
Roses	127km	25km/175-200a		238km
Zákhanta	540km			

*Si hom vol mesurar-ne la distància tot resseguint-ne el golf hi han 396 kilòmetres.

De cada ciutat-mare, en sorgeixen tot un seguit de ciutat-satèl·lits, hom ho esquematitza a la taula de doble entrada següent:

La distància entre tots dos grups és més gran que no pas entre ciutat-mares d'un mateix grup.

CONCLUSIONS

Els ports com Byblos, Beirut o Sidó són de trànsit entre el mediterrani (Xipre, Rodes i Creta) i l'orient (l'altiplà de Síria i Mesopotàmia), ben connectats per passos naturals, de muntanya; per mitjà de Xipre amb Anatòlia. En canvi, Tir no té cap via terra endins, sols visada a la mar mediterrània, ben connectada amb una Galilea agrícola i per corrents marítims amb el delta del Nil. Ports de trànsit importants 1000 anys abans del floriment de Tir.

Amb el col·lapse micènic per una banda i la caiguda dels imperis de Mesopotàmia i Egipte per una altra, fineix l'intercanvi de mercaderies, per exemple el coure de Xipre, amb els clients potencials sobretot de Mesopotàmia.

La Tir colonial descobreix occident i obre una sèrie de rutes de comerç navals que aprofiten les ciutats de Creta, Rodes i també Atenes que començaven ja a refer-se, però és Tir qui emprèn la cerca de matèria primera no a orient sinó cap a aquella ruta micènica occidental oblidada, al mediterrani occidental, entre Sardenya i Ibèria, sobretot el sud-est d'Ibèria, on hi havia coure, estany i or; Sidó la segueix però es manté a un segon terme.

La relació comercial de Tir amb Rodes o Creta és prèvia a la recerca de nous mercats, els Rodis i Xipriotes eren el mitjà d'accés a l'Anatòlia. Tir i Sidó tenien com a ruta de comerç principal cap a l'est la connexió amb Xipre, costa d'Anatòlia, Rodes i Creta. La mateixa illa de Rodes, també Xipre, va esser territori de disputa entre dòrics i fenicis, l'antiga ciutat d'Ialysos va ser l'antiga làlisi, una de les primeres polis fundades al segle XIaC pels doris, ells són qui van expulsar-ne els fenicis, malgrat que abans ja era habitada per minoics i micènics.

És raonable pensar doncs que els dòrics prenguessin també la iniciativa en veure el comerç florent de Tir a causa del brusc canvi d'escenari econòmic internacional. Les primeres mostres de la presència ceràmica ròdia són al golf del Lleó al segle VIIaC i al sud d'Ibèria al segle VIIIaC. A Roses no se n'han trobades, de restes, durant aquests segles, però això no afecta que Roses fos com a mínim zona de pas dels rodís als segles VIIIaC i VIIaC si eren els mateixos rodís els qui comerciaven amb la seva ceràmica; i si era de pas, un bon port natural on aturar-se és al llarg de les badies de Pals o de Roses. Hom no pot pas asserir que sempre forçosament hagi d'esser un mitjancer fenici qui hagi transportat el 100% de les restes hel·lenes trobades als segles IX, VIII i VIIaC tant al Golf del Lleó com a la costa luso-andalusa.

Els jònics aprofiten la via oberta pels dòrics per a assentar ciutats de nova planta mixtes o a redós de nuclis indígenes, bipolar, no sols a Empúries sinó també a ciutats com Salauris de composició probablement pluriètnica en què part de la classe dirigenta fou hel·lènica. Els dòrics no eren pas cap problema pels tiris ja ben establerts al sud d'Ibèria, d'aquí que els dòrics siguin els primers hel·lens que enfilin cap al nord-est ibèric on la presència tíria es difumina amb petits assentaments fins a l'Ebre. La costa valenciana sembla que fou una zona de contacte puno-hel·lènica talment com ho va esser el sud i oest de Sicília. Amb el temps, s'estableixen dos pols ben establerts, un de fenici al sud peninsular i un d'hel·lènica al golf del Lleó catalano-occità amb aquesta zona de contacte on hi conviuen/competeixen comercialment totes dues.

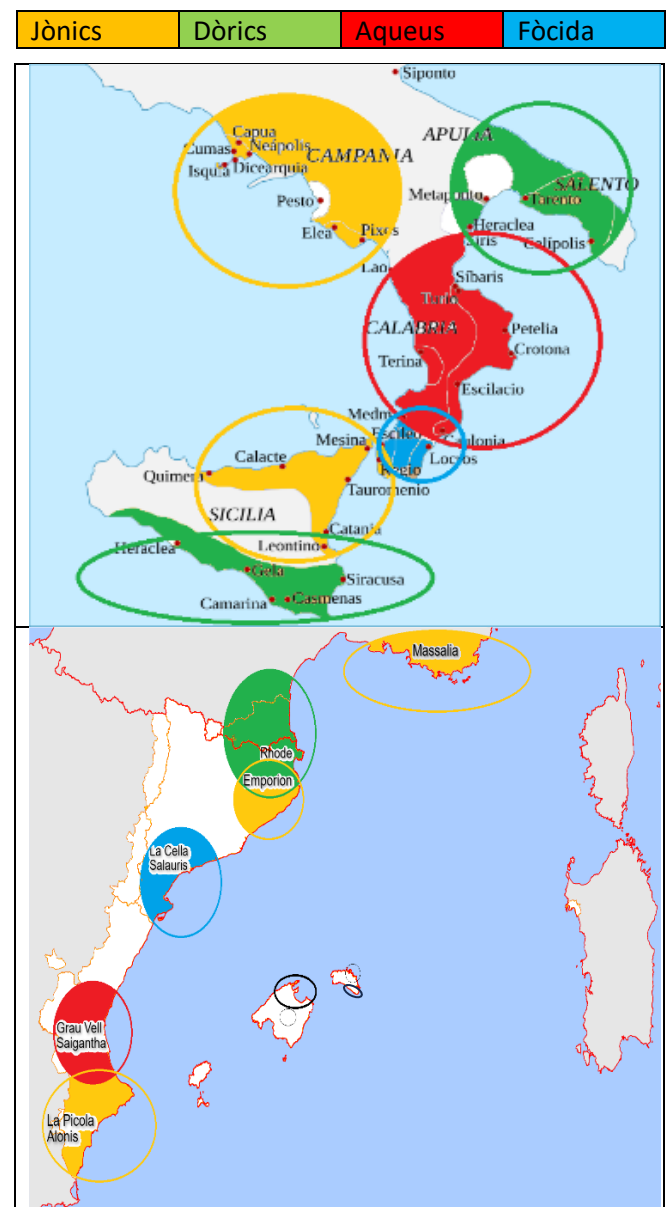
Els dòrics molt en contacte amb els fenicis van aprendre de les seves rutes de llarga distància a fi de cercar nous mercats de metall (coure i estany) i així trencar el monopoli fenici. Així, és prou probable que els dòrics fossin els primers hel·lens a costejar i desembarcar a la Ibèria mediterrània.

Sia dit d'avançada que hom no pretén pas fer una descripció de la presència dels grecs al golf del lleó catalano-occità i la mar catalano-balear en termes de blocs, és a dir, en termes romano-púnics com vindria més tard; sinó d'una xarxa hel·lènica que convivia amb ibers i/o competia/convivia amb fenicis. El fet que hi haguessin emporis pluriètnics, amb classes dirigentes hel·lèniques i/o fenícies, no treu que es pugui descriure la xarxa hel·lènica amb mancances o forteses, amb temps i espais continus o intermitents.

Si hom (també tenint en compte les fonts clàssiques) reconstrueix la xarxa de ciutats al llarg del golf del lleó catalano-occità i de la mar catalano-balear, s'obté ara sí una subxarxa policèntrica que depèn orgànicament de la robusta xarxa policèntrica del sud d'Itàlia i Sicília. Sí que és pertinent fer la següent analogia: el sud tant de la subxarxa catalano-occitana (costa valenciana) com la xarxa principal italo-siciliana (sud de Sicília) hi ha una àrea de contacte primer de comerç lliure entre fenicis i hel·lens i després de pugna pel control del territori entre hel·lens-romans i púnics. A diferència de Massàlia, Empúries i Roses, hom parla de ciutats petites pluriètniques de centenars o pocs milers de ciutadans o bé de quarters portuaris hel·lènics o emporis prou aprop de poblats ibèrics, com a mercat de bescanvi, d'aquí la doble denominació nadiua-hel·lènica. Per tant, la subxarxa italo-siciliana és polièdrica i densament poblada; la catalano-occitana sols té un eix central i és intermitent tant dins de l'espai com al llarg del temps (a raó de l'evidència arqueològica trobada fins avui) i dependent de la italo-siciliana.

La necessitat de jerarquitzar les evidències arqueològiques per damunt de les filològiques és una ³⁶tendència que ha romàs fins avui fins al punt de menystenir les filològiques, però són les mateixes fonts filològiques que poden arribar a un nivell de concreció quan situen el primer assentament grec d'Emporion en una petita illa (istme) a la gola del riu Fluvià talment com ho relata Estrabó de forma literària. Atès que una Roses com a polis ròdia del VIII-VII aC no té avui evidència arqueològica, pot ésser que les fonts siguin

llegides (sense suport arqueològic) sols com un ressò llegendari però no té perquè ésser gratuït: si els dòrics sicilians expulsats van emplaçar-se a Roses, un cop assentats s'hi afirmen vers si mateixos i els seus veïns (atès que havien patit mort i exili); una afirmació fonamentada o bé a partir d'una memòria col·lectiva dòrico-siciliana d'una Roses que sols era un port estacional rodenc quan comerciaven des del golf del lleó fins a Tartessos; o bé com a estratègia política. És a dir: o bé s'hi afirmen perquè hi ha un ressò comercial històric o bé s'hi afirmen com a eina política, inventen un mite fundacional per a justificar el seu establiment en termes polítics. En tots dos casos hi ha una utilitat, no és un acte gratuït.

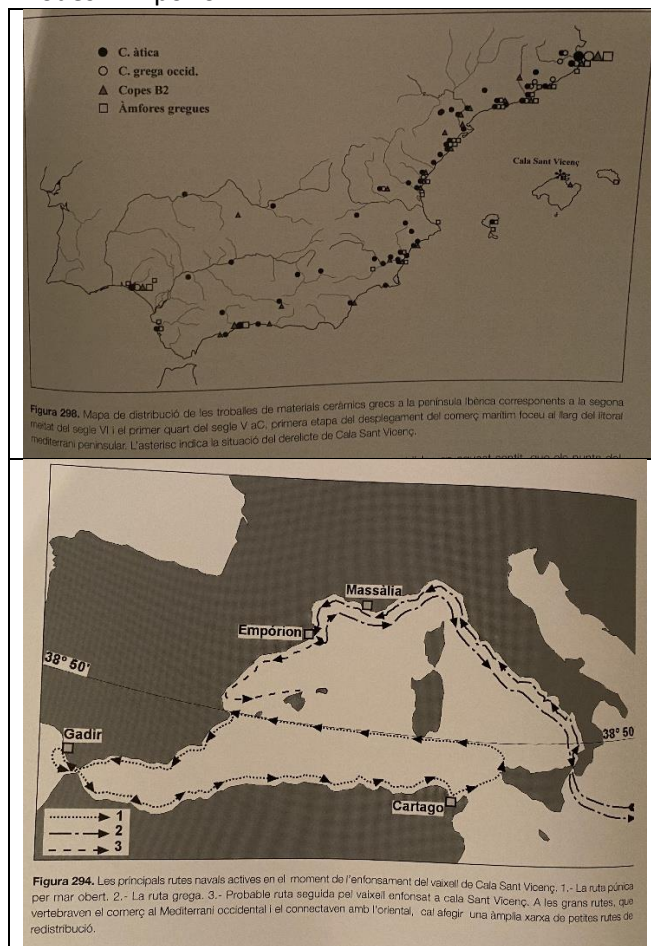
Si hom estudia les àmfores, s'obté molta d'informació, sobretot dels fluxos comercials entre ciutats, és una

polític no se'n sent hereua del llegat iberohel·lè com hom reclama des de Catalunya i rebutja el projecte cultural del catalanisme polític. L'Espanya política ni tan sols ha assumit la capitalitat de Tarragona de l'època romana. És coherent en això, assumir-ho implicaria un estat confederal.

³⁶ una tendència reforçada per una retrocessió de l'estat en termes polítics contra el passat iberohel·lè com un dels pilars constitutius de la identitat col·lectiva (el catalanisme polític nascut del Noucentisme que fa d'Empúries un signe d'identitat nacional de Catalunya). Espanya com a projecte

fotografia d'un moment i lloc; però, si hom constata una transmissió cultural com l'alfabet amb vocals, el sentit de la lectura, els trets de l'escultura monumental o/i figures, les monedes, la ceràmica artesanal, les indústries locals, a més a més de la metrologia de les plantes de quarters emporis o ciutats (quan n'hi han, perquè els assentaments romans damunt dels grecs a voltes pot haver fet impossible reconèixer el passat hel·lènic preromà dels assentaments, quan no hi ha una solució de continuïtat sinó de nova planta)... o les mateixes condicions geogràfiques i les derrotes marines.

El vaixell grec arcaic de Cala sant Vicenç del segle VI aC explica la ruta de distribució dels productes hel·lens fins a Alacant com a subtram de la ruta grega que ateny Rhodes i Empóron.

Partint d'un enfocament policèntric (sense excloure les dates de les fonts clàssiques): hi han diverses opcions possibles, aquí se'n proposa una a tres temps que correspondrien -com a mínim- a tres onades migratòries hel·lèniques (una d'elles dòrico-siciliana).

Primer tempo: golf del lleó catalano-occità amb dos pols

Si hom accepta com a hipòtesi un port estacional rodi, els dos primers nodes de la xarxa policèntrica va de sud

a nord: un port estacional rodi i un assentament jònic, totes dues al golf del lleó catalano-occità, cosa que és coherent amb la cronologia de fenicis i dòrics a la península ibèrica. A la Fonteta/La Ràbita de Guardamar hi han fragments de ceràmica hel·lènica del segle VIII aC; per tant, de navegants croto-rodencs de camí a Tartessos, i també n'hi han al golf del lleó catalano-occità, hom suposa a la cerca de nous mercats de metalls al delta del Roine. A més de ròdies, a Huelva el 2004, hom hi troba ceràmiques eubees, àtiques, sardes i villanovianes datades entre el segle IX i el 770aC, cosa que ha aportat noves dades a la xarxa del comerç internacional dels primers segles del primer mil·lenni aC. Per tant, si al sud d'Ibèria i al llevant del golf del lleó catalano-occità hi han restes de ceràmica hel·lènica (presència de ceràmiques àtiques i eubees datades entre el 850 i 760aC), també ròdia dels volts VIIaC, és lícit de suposar un port rodi estacional a la badia de Roses o Pals.

Ara bé, si hom no accepta pas la hipòtesi d'un port estacional rodi, llavors va de nord a sud. Un segon argument del sentit sud-nord és l'ús del canal de Menorca pels navegants grecs (com després testimonien els derelictes hel·lens a la cala de sant Vicenç, a la gola del port de Maó i al cap de la Dama de Calvià a Mallorca), cosa que també fa trellat amb el fet que els dòrics seguissin les rutes fenícies (sud de Sicília, sud de Sardenya fins a les Balears, per après, de la gola de l'Ebre enfilar cap al golf del lleó catalano-occità a Roses o altrament seguir fins a Tartessos). Així els rodís amb un assentament naval a la badia de Roses o Pals, més tard emergeix un segon centre hel·lènic jònic a Massàlia. Agde era un poblat ibèric (després ciutat satèl·lit de Massàlia) que dividia el golf del lleó catalano-occità en dues àrees de domini: massaliota versus ròdia. No és gaire raonable en termes de distància plantejar que Empúries sigui una

primera o segona ciutat satèl·lit de Massàlia a 220 kilòmetres de distància.

Segon tempo: golf del lleó catalano-occità amb tres nodes (totes tres ja ciutat-mares)

La xarxa nuclear susdita s'amplia cap al sud: una polis dòrico-siciliana al centre i dues ciutat-mares jòniques. L'expansió/apropiació jònica d'Empúries s'esdevé perquè Roses sembla especialitzada a un bescanvi comercial a tot el ponent del golf del lleó altempordano-rossellonès tal com assenyala la dispersió de dracmes de Rhode o imitacions occitanes de les dracmes rosinques. En canvi, amb la bipolis d'Empúries es va un pas més enllà, es fa una revolució econòmica tot incorporant els nadius ibers com a ciutadans, com a treballadors i compradors, aquesta

bipolis no vivia sols del bescanvi amb el rerepaís, ans el contrari, sinó que l'inclou a la mateixa polis, esdevenint una bipolis amb una indústria diversa: ceràmica, naval... (no hi ha cap font que permeti dir que els ibers tinguessin navilis aptes per a grans travesses. Sols els dòrics, jònics, de Grècia o la Magna Grècia, etruscs i púnics disposaven de vaixells a la mediterrània occidental durant les èpoques arcaica i clàssica. Oísí, però, piragües monòxils amb timó, aptes per al petit cabotatge, segons la iconografia ibera de les seves ceràmiques; d'aquí que la indústria naval fos una necessitat primària i també un mercat nou).

Roses sembla lligada al ponent del golf del lleó sense mà d'obra nadiua, mentre que Empúries té molta d'indústria i diversificada, la mà d'obra nadiua li permet créixer; Empúries esguarda cap a dins del país i cap al sud... Salauris o Cal·lípolis eren fàbriques de teixit que també servien als poblats nadius al llarg de la costa valenciana on hom suposa que hi havien quarters portuaris hel·lènics a Sagunt, Dénia o Xàbia, Vila i Elx, zona en què també entrava en joc la púnica Eivissa. La producció havia d'esser alta perquè intercanviaven productes amb les Pitiüses.

Tercer tempo: extensió a la mar catalana

La xarxa s'amplia encara més cap al sud i assoleix la seva màxima amplitud: sis nodes, dos d'extrems jònics (polis de Massàlia i La Picola-Alonis com a quarter portuari) i 4 de medials, un de dòric (la polis de Rhode), un de jònic (la bipolis d'Empúries), un de Fòcida (La Cella-Salauris com a probable poblat pluriètnic), un d'aqueu (Albufera- Grau Vell- Saigantha com a possible quarter portuari).

En aquest estudi hom no té en compte la interacció comercial entre la xarxa hel·lènica i l'imperi fenopúnic, és a dir, entre qualque ciutat fenopúnica amb qualque node de la xarxa hel·lènica: tant la principal italo-siciliana com la subsidiària occitano-catalana tenen nodes que interactuen amb ciutats púniques de la mateixa Sicília Mòtia, Solos, Ponormos i és clar Cartago; com Eubusus i Cartago Nova amb la catalano-occitana. Per exemple, a la ciutat de La Cella la indústria tèxtil hi és ben palesa: s'hi han trobat pesos de telers en gairebé a cada casa, ben segur que hi havia una indústria tèxtil per tal d'importar un 25% del consum intern per mitjà d'àmfores 51% italo-gregues i 49 % ebusitanes. Un altre fet a ressaltar és la probable composició pluriètnica concretament de les ciutats púniques de Ponormos o Eubusus on probablement hi havia a cadascuna una comunitat comercial hel·lènica important, atès que totes dues han deixat un registre comercial perllongat en el temps amb les ciutats hel·lenes tant de la costa catalano-occitana com de la siciliana.

Traces	350aC	570aC	545aC	500aC	?	?	430aC	400aC
Fonts	796aC	(?)	600aC	575aC	450aC	?	450aC	530aC
Lloc	Rhode	Empúries	Massàlia	Empúries	Grau Vell [3]	Dianium [4]	La Picola [2]	La Cella [1]
	+	+	+	+	+	-	+	+

[1]Salauris(?) o Cal·lípolis(?) o bé Tarakon-Cal·lípolis(?) (antics escriptors grecs fan referència a Tarakon a la zona de Cal·lípolis)

[2]Alonis(?)

[3]Arse-Saigantha(?)

[4] Hemeroskopeion(?)

BIBLIOGRAFIA

- Abad Casal, Lorenzo <Contestania, griegos e íberos> 2009 Museu Arqueològic d'Alacant
- Adiego, Ignasi-Xavier <Adaptaciones del alfabeto griego> 2020, Palaeohispanica, revista sobre lenguas y culturas de la Hispania antigua
- Aguelo Mas, Xavier et al. <El derelict de binissafúller. amics del museu de menorca, campanya del 2011> 2011 Amics del Museu de Menorca
- Aquilué, Xavier et al. <Art grec als museus i col·leccions de la península Ibèrica> 2019 Iberia Graeca; <les colònies gregues a Ibèria> a dins de <Iberia Graeca El llegat arqueològic grec a la península Ibèrica> 2012 Centre Iberia Graeca
- Almagro-Gorbea, Martín <L'escultura grega a Ibèria> a dins de <Iberia Graeca El llegat arqueològic grec a la península Ibèrica> 2012 Centre Iberia Graeca
- Alonso, Natàlia <Els molins rotatius: origen i expansió en la Mediterrània occidental> 1996 núm.6 Revista d'Arqueologia de Ponent; <Moliendo en ibero, moliendo en griego: aculturación y resistencia tecnológica en el Mediterráneo occidental durante la Edad del Hierro> 2015 núm.15 pàg.23-36 Vegueta Universitat de Lleida
- Amengual, Paula <El talaiot 3 de son fornés (muntúiri, mallorca): dades preliminars> 2009-2010 núm.33 Mayurka
- Amengual i Quetgles, Jordi et al. <La conquesta romana i la planificació del territori a Mallorca> 2003 núm.29 pàg.11-26 Mayurka
- Antikas, Theo. G. <The Honor to be Buried with Horses: From Mycenaean Nemea to Macedonian Vergina> 2003, DVM, PhD, Aristotle University of Thessaloniki
- Aragonès i Valls, Enric <Descobrint el vulcanisme quaternari de la Garrotxa: De les observacions precientífiques als primers estudis geològics (s. XVI - XIX)> 2001 10: 77-125 Treb. Mus. Geol. Barcelona
- Aramburu-Zabala, Javier <Novedades sobre el guerrero etrusco de manacor (mallorca)> 2019 Academia; <Inventario de yacimientos submarinos de mallorca (hasta 1229 d.c.)> 2020 IBEAM Institut Balear d'Estudis en Arqueologia Marítima
- Aranegui Gascó Carmen <El transport per mar d'obres d'art> 1994 a dins de L'Apol·lo de Pinedo Servei d'Investigació Prehistorica Diputació de Valencia; et al. <La cultura Ibèrica> 1983 Exposició sobre la cultura iberica Servei d'Investigació Prehistorica Diputació de Valencia
- Argiris, Xanthie <Iberian Ware from the Commercial Harbour of Rhodes Island> 2021 National Hellenic Research Foundation
- Arnaud, Pascal <De la durée à la distance: l'évaluation des distances maritimes dans le monde gréco-romain>, Histoire & Mesure, 1993 volum 8 – núm.3-4. La mesure de la terre. Pàg. 225:247
- Arribas Palau, Antoni <La Romanització de les Illes Balears> 1983 Universitat de Palma de Mallorca; <El Sec: presentació> 1987 pàg.15-20 Revue des Études Anciennes
- Asensio, David <Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II): un exercici de quantificació aplicada> 2001-2011 núm. 11-12 Revista d'Arqueologia de Ponent
- Ayensa Prat Eusebi <Piitàrides i glosadors: una aproximació al fenomen del combat poètic a Xipre i a les Balears> 2017 Un pont de mar blava: relacions entre les Illes Balears i Grècia PAPERS DE SA TORRE 70 Cicle de conferències de l'Escola Municipal de Mallorquí
- Ballester, Xaverio <Cataluña, ibérica cuna> 2014 núm.14 pàg.59-87 Palaeohispanica
- Baeza García, Adrián <El pecio de Cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca) y las lucernas áticas de Puig des Molins (Ibiza): Evidencias del comercio griego en torno a las Baleares> 2021 Bueyes de Gerion
- Barberà i Farràs, Josep <Los depósitos rituales de restos de óvulos del poblado

ibèric de la Penya del Moro en Sant Just Desvern (Baix Llobregat, Barcelona)> 1998 Societat Catalana d'Arqueologia; et al. <Poblat ibèric de la Penya del Moro a Sant Just Desvern (Baix Llobregat, Barcelonès) Excavacions 1982-1983> Direcció General de Patrimoni Cultural

- Barceló, Pere A. <Ebusus: ¿Colonia fenícia o cartaginesa?> 1985 núm.3 Gerión
- Beltran de Heredia, Julia et al. <Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona> 2015 quarhis
- Bricio, Laura et al. <L'assentament protohistòric de La Cella (Salou, Tarragonès). Campanyes del 2010 al 2017> Grup de Recerca Seminari de Protohistòria i Arqueologia (GRESEPIA) de la Universitat Rovira i Virgili
- Bolós i Granados, Xavier de <Estudi geològic del volcà Montsacopa> 2006 Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca
- Bondi, Sandro Filippo <Mozia, tra i greci e cartagine> 1989 Vol.12 pàg.165-173 Pisa University
- Burch, Josep et al. <El món ibèric en alguns dels territoris del posterior comtat de Besalú. De la formació a la integració al model romà (segles VI-III aC)> 2017, núm.2 Quaderns de les Assemblees d'Estudis El territori de Besalú abans del comtat
- Buscató Somoza, Lluís <La colònia grega de Rhode> 1999 978-84-88589-64-4
- Buxeda i Garrigós, Jaume et al. <Annex5. Les àmfores ibèriques del derelict de cala Sant Vicenç i la seva contrastació amb les àmfores de la Palaia Polis d'Empúries. Evidències des de la seva caracterització arqueomètrica> dins <El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç> 2008 núm.7 pàg.373-395 Monografies del CASC Museu d'Arqueologia de Catalunya
- Cabrera Bonet, Paloma et al. <Historiografia de l'arqueologia grega a la península ibèrica> a dins de <Iberia Graeca El llegat arqueològic grec a la península Ibèrica> 2012 Centre Iberia Graeca; <Comercio internacional mediterráneo en el siglo VIII a.C.> 1994

AEspA.67 pags. 15-30 Museo Arqueológico Nacional

- Camp, Anna et al. <Pla d' usos del riu fluvià. Sant Pere Pescador> 2010 Batllia de Sant Pere Pescador
- Campos, Marta <Exposició: Déus i mites de l'antiguitat. L'evidència de la moneda d'Hispania> 2012-2013 cap del Gabinet Numismàtic de Catalunya del MNAC
- Canals, Miquel et al. <Toponímia de la mar catalano-balear> 1982 Bol. Soc. Hist. Nat. Balears,26 169-194. Palma de Mallorca
- Cantarella, Eva < Identitat, gènere i sexualitat en el món antic> dins de Γυναίκες: Mujeres: Mirades sobre la dona a Grècia i a Roma vol.13 Atenea Universitat Rovira i Virgili
- Cañete, Marisol <Cómo las diosas griegas Démeter y Core llegaron a la Ibiza cartaginesa> 2016 Bueyes de Gerión
- Caravaca i Delclós, Jordi <El poblat ibèric de Castell Quarter (Calonge)> 1996 Estudis Guixolencs
- Cardete del Olmo, Mª Cruz <Los cultos a deméter en sicilia, naturaleza y poder político> 2010 Universidad Complutense de Madrid Signifer Libros
- Casanovas, J. Ll. <Cercant l'antic port de pals> 2016 Assoc. Cultural de Pals
- Casasnoves i Camps, Miquel Àncel <Les divinitats importades durant l'època romana a l'illa de Menorca> 1988 núm.44 pàg.57-77 BSAL
- Casas, Jordi < El risc d'una explosió volcànica a la Garrotxa és moderat, però més elevat que no preveien els experts> 2009 El Punt Avui; <Els terratrèmols del segle XV d'Olot no van ser tan devastadors com es creia> 2009 El Punt Avui; <Una zona volcànica de la Garrotxa de laboratori> 2015 El Punt Avui
- Cases, Susanna < La llegenda de Tyrichae, la primera ciutat preibèrica jerarquitzada de Catalunya> 2021 El Punt Avui
- Casellas, Susanna <Dipòsits faunístics no substancials a la Catalunya prehistòrica>

- Castellanos Roca, Maria del Mar <Interrelació de les estructures comercials protohistòriques a l'àrea del mediterrani centre-occidental. Dos casos d'estudi: etrúria i iberia> 1995 tesi de Llicenciatura Universitat de Barcelona Facultat d'Història i Geografia. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
- Cathalaunia et al. <Bascoiberisme circular?> 2016, <https://cathalaunis.wordpress.com/2016/11/14/bascoiberisme-circular/>
- Cerdà, Damià <Bocchoris, el món clàssic a la badia de Pollença> 2002 Consell de Mallorca - Departament de Cultura
- Chapa Brunet, Teresa <Influencias griegas en la estatuaría ibérica> 2009 Museu Arqueològic d'Alacant; <Tesis doctoral: la escultura zoomorfa ibérica en piedra> 2015 Universidad Complutense de Madrid
- Climent, Josep Daniel <El valencianisme lingüístic de Nicolau Primitiu Gómez Serrano> Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 65-90
- Clua, José Antoni <Los thymateria, demeter y lo misterico> 1988 Faventia, 10 29-36
- Comí, Guillem <L'Ampolla, mar de naufragis> núm.117 pàg.22-27 2012 Butlletí d'informació de l'Ampolla Marinada
- Costa, Benjamí et al. <Ebusus Phoenissa et Poena. La isla de Ibiza en época fenicio-púnica>1997 Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología, t.10, págs. 391-445
- Crespo Garay, Cristina <Los ibicencos, genéticamente distintos> 2019 National Geographic
- Cuadrado, Emeterio <La Cerámica Ibérica de Isquia> 1952 núm.3 pàg.197-212 Zephyrus: Revista de prehistoria y arqueología
- Chamorro Díaz, Anabel <La presència focea al mediterrani occidental> 2015 Grau en Història – Facultat de Lletres Tutor: Josep Burch i Rius
- D'Agostino, Bruno <Pitecusa e Cuma tra Greci e indigeni> 1999 pàg.51-62 École Française de Rome
- De Hoz, Javier <El barco de el Sec. La epigrafía del Sec y los grafitos mercantiles en occidente> 1987 Separata; <La escritura greco-ibérica> 2009 Museu Arqueològic d'Alacant; <Las funciones de la lengua ibérica como lengua vehicular> 2011 Universidad Complutense de Madrid; <Crónica de lingüística y epigrafía prerromanas de la Península Ibérica:1979> Zephyrus 30; <Crónica de lingüística y epigrafía de la Península Ibérica: 1981> Zephyrus 34; <La hispania prerromana en la historia de la escritura> 2001 Universidad Complutense de Madrid; < Una Dedicación Griega del Museo de Valencia> 1976 XXVI-XXVII Zephyrus
- Diloli Fons, Jordi <La navegació al golf de Sant Jordi durant l'antiguitat> 2009 núm.40 vol.2 Pyrenae
- Domenech, Pamela < Esfinges íberas, un toro y Agost – Descifrando la historia> 2017 <https://descifrandolahistoria.wordpress.com/2017/05/16/esfinges-iberas-un-toro-y-agost/>
- Domínguez Monedero, Adolfo J. < Greeks in Iberia: Colonialism without colonization> 2002 The Archaeology of Colonialism Edited by Claire L. Lyons and John K. Papadopoulos Michelle Ghaffari, Manuscript Editor; <El final del Arcaísmo y la transformación de los mecanismos de intercambio en el Mediterráneo> 2009, Universidad Autónoma de Madrid; <fenicios y griegos en el sur de la península ibérica en época arcaica. De onoba a mainake> 2006 Universidad Autónoma de Madrid; <Greeks in the iberian peninsula> 2006 dins de <Greek colonisation an account of greek colonies and other settlements overseas> Hotei Publishing, IDC Publishers, Martinus Nijhoff Publishers and VSP; <Les fonts clàssiques gregues i la seva relació amb Ibèria> a dins de <Iberia Graeca El llegat arqueològic grec a la península Ibèrica> 2012 Centre Iberia Graeca
- Dupré Raventós, Xavier <Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant> 2006 Fòrum: temes d'història i d'arqueologia tarragonines, núm.11, p. 3-54,

<https://raco.cat/index.php/Forum/article/view/76649>.

- Encinas Sánchez, José Antonio <501 grutas del término de Pollensa (Mallorca)> 1994 núm.3 Colección Tarsilbet
- Esponellà, Núria <Ànima de Tramuntana> 2020 Columna Edicions
- EuropaPress <Hallan en la Font de la Figuera un fragmento de una escultura íbera que representa el cuerpo de un ave> 2019
<https://www.europapress.es/comunitat-valenciana/noticia-hallan-font-figuera-fragmento-escultura-ibera-representa-cuerpo-ave-20190417185812.html>
- Febrés, Xavier <Dels grecs de Roses no en sabem res, eclipsats pels veïns d'Empúries> 2016
<http://www.xavierfebres.com/2016/08/dels-grecs-de-roses-no-en-sabem-res.html>;
<El temple grec pendent a cap Norfeu> 2018
<http://www.xavierfebres.com/2018/07/el-temple-grec-pendent-cap-norfeu.html>
- Ferrer, Andrea et al. <Els orígens de Bisuldunum> 2017 núm.2 Quaderns de les Assemblees d'Estudis. El territori de Besalú abans del comtat
- Ferrer Àlvarez, Conxita et al. <Els jaciments de l'estació de la lav a la sagrera i el de l'hospital de la santa creu i sant pau: aproximació a l'estudi de l'evolució del poblament rural d'època ibèrica al pla de barcelona> 2015 núm.11 Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona
- Ferrer i Jané, Joan <Dos nous fragments de làmines de plom amb inscripcions ibèriques nord-orientals procedents d'una col·lecció particular>, 2021 LIBURNA 18 91-111, ISSN: 1889-1128; <Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores> 2005 Acta Palaeohispanica IX Palaeohispanica 5, pp. 957-982
- Fernández-Miranda, M. et al. <Arqueología submarina en Menorca> 1977 Fundación Juan March / Amics del Casal El Toro
- Fontanaz Didier <49. Vanderersch (Christian), Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile, IVe-IIIe s. av. J.-C> In: Revue des Études Grecques, tome 114, Juillet-décembre 2001. pp. 702-703.
https://www.persee.fr/doc/reg_0035-2039_2001_num_114_2_4475_t2_0702_0000_2
- Gallego, Julián <La Pólis griega: población, territorio y modelos políticos> 2016 Sociedades Precapitalistas, vol. 6, núm.1, Universidad Nacional de La Plata
- García, Juan <L'antic poblat de Cal·lípolis esdevé un enigma per als arqueòlegs> 2018 tarragona21
- García Rosselló, Jaume <Nuevas ideas para viejas prácticas: hibridaciones técnicas en el sureste de Mallorca durante el siglo II a.C.> 2021 Editorial Universidad de Sevilla
- García Sánchez, Manel <Les dones, les àmfores i la història de la dona en època hel·lenística> dins <ΓΥΝΑΙΚΕΣ, MULIERES: Mirades sobre la dona a Grècia i a Roma> 2012 Arola Editors
- Garcia Valencia, Alfons < El sanatorio secreto de l'Almoina: Los arqueólogos identifican en la construcción el primer hospital de Valencia con aguas dedicado a Asklepios, dios de la medicina. El edificio construido en el siglo II a.C., que hasta ahora se consideraba un «ninfeo», se amplió en etapa imperial> 2010 Levante el mercantil valenciano
- Geli, Ruth et al. < El derelict de bon capó i les rutes comercials al nord-est peninsular als segles iii-ii ac Derelict, àmfores grecoitaliques, romà republicà, costa catalana> EMPURIES 56. 2009-2011. ISSN: 0213-9278. 157-168
- Graells i Fabregat, Raimon <El kyathos de la cala Sant Vicenç (Mallorca): tipologia y origen> 2007 núm.55 pàg 95-122 Empúries; <Mistophoroi ex iberias: Una aproximación al mercenariado hispano a partir de las evidencias arqueológicas VI – IV aC> 2014 Osanna Edizioni
- Graham A. J. <Collected papers on greek colonization> 2001 Brill
- Grau i Mira, Ignasi < Espacios étnicos y políticos en el área oriental de Iberia> 2005 Vol.16 pàg.105-123 Complutum; et al. <El comerg de productes grecs a les comarques centremeridionals del país

valencia en època ibèrica> 1997 XI Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà

- Gispert, Maria et al. <Guia de camp transcatalònia 2013. Alt Empordà (la plana, el cap de creus)> 2013 Universitat de Girona
- Gual Cerdó, Joana <Una nova figura prehistòrica: el Guerrer 2 de Son Gall (Alaior)> 2014 núm.27 Associació d'Amics del Museu de Menorca Imhotep
- Guerrero Ayuso, Víctor M. <¿Foceos en el comercio tardoarcaico al norte de Baleares?> 2009-2010 núm.33 pàg.131-160 Mayurqa
- Guevara, Albert <El tresoret de Sant Llop (Sant Dalmai)> 2017 núm.29 pàg.157-167 Quaderns de la Selva
- Guia, Aitana <La rebel·lió dels vianants> 2023 Bromera
- Guilaine, Jean <Les relations méditerranéennes pré-coloniales et les débuts de l'âge du fer languedocien les influences puniques en languedoc occidental> 1996 núm.7 pàg.125-140 Complutum
- Hernández-Gasch, Jordi <El comerç tardoarcaic a les illes Balears: vells problemes, dades recents, nous plantejaments> 2009-2010 núm.33 pàg.113-130 Mayurqa; <12.El vaixell de cala sant vicenc en el seu context> dins de El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç monografies del CASC7; et al. <El comerç protohistòric al nord de l'Illa de Mallorca> 2002 núm.14 pàg.107-124 CYPSELA
- Hesperia ~ Banco de datos de lenguas paleohispánicas Universidad Complutense de Madrid <http://hesperia.ucm.es/cat/index.php>
- Iberia Graeca <Art grec als museus i col·leccions de la península Ibèrica> 2019 Centre Iberia Graeca
- J. Paul Getty Museum <Plates 518–20 Accession Number 86.AE.205> <http://www.getty.edu/publications/cva10/catalogue/1/1>
- Julbe, Bàrbara < Així era l'Empordà d'aiguamolls i llacs de fa 2.500 anys> 2020 La Vanguardia
- Junyent, Emili <Empòrion i la iberització de Catalunya> 1981 pàg.38-41 L'avenç
- Lafon, René <Les écritures anciennes en usage dans la péninsule ibérique, d'après des travaux récents> 1952 vol.54 núm.2 pàg.165-183 Bulletin Hispanique
- Lagarda Mata, Ferran <Bronces menorquines. Otra visión> 2016 Ferran Lagarda Mata-Alfajarín: <Ferran Lagarda Mata Editor; Torellonet Vell y los tesoros de Torelló> 2019 Ferran Lagarda Mata-Alfajarín: <Ferran Lagarda Mata Editor
- Langdon, Susan <Views of Wealth, a Wealth of Views: Grave Goods in Iron Age Attica> University of Missouri ~ Center for Hellenic Studies
- López Vilar, Jordi <El conjunt numismàtic de la vil·la romana del mas dels frares (constantí, tarragona)> 2020 vol.42 pàg.131-140 Butlletí Arqueològic
- Lledó Cardona, Núria <La moneda en la tarraconense mediterrànea en època romana imperial> 2007 Diputació Provincial de València
- Llinàs i Pol, Joan et al. <Els segles III-II a.c. a Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell). hàbitat, sitges i abandonament> 1996 Estudis Guixolencs
- Malkin, Irad <A small greek world networks in the ancient mediterranean> 2011 Oxford University Press; <Religion and colonization in ancient greece> 1987 E.J. Brill
- Maluquer de Motes, Joan <Rodis i Focues a Catalunya> 1973 pàg.221-239 In Memoriam Carles Riba (1959-1969), Institut d'Estudis Hel·lènics; <Los Fenicios en Cataluña> 1992 Pyrenae
- Mallarach, Josep <Els Volcans. Quaderns de la Revista de Girona> 1989 Alzamora Diputació de Girona; <El Volcanisme Prehistòric de Catalunya> 1998 Alzamora Diputació de Girona
- Marí, Francesca <Restaurat el tresor de Cala Sant Vicenç. El Museu de Mallorca ja acull les monedes, les ceràmiques i

objectes metàl·lics trobats al vaixell grec del segle VI abans de Crist i tractats a Girona> 2008 dBalears

- Martí Molist, Joan <El vulcanisme. Guia de camp de la Zona Volcànica de la Garrotxa> 2000 Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa; 2008 <El risc d'erupcions volcàniques a Catalunya> Grup de Recerca RISK NAT de la Universitat de Barcelona
- Martín i Ortega, M. Aurora <L'arqueologia prehistòrica, protohistòrica i clàssica a la zona de l'antic comtat de Besalú. Estat de la Qüestió> 1983 núm.5 pàg.103-112 Quaderns de les Assemblees d'Estudis
- Martín Menéndez, Albert <La producció del centre terrissaire del mugal o el roser (calella)> 2020 221-236. ISBN 978-84-9156-273-3
- Marimon, Sílvia <Vilars d'Arbeca: quan els ibers van construir la seva petita Troia ~ Una exposició al Museu Arqueològic de Catalunya mostra tots els secrets que han revelat més de 30 anys d'excavacions al jaciment> 2017 Cultura Diari Ara
- Mata, Consuelo et al. <El poblat ibèric de l'edetà en l'horta nord de València> 2006, Centre d'estudis locals de Betera
- Mata, Elvira et al. <El poblat ibèric de la Penya del Moro (Sant Just Desvern, Barcelonès) Excavacions 1982-1983> 1984 Memòries d'Intervenció Arqueològica
- Matisoo-Smith, Elisabeth et al. <People from Ibiza: an unexpected isolate in the Western Mediterranean> 2019 European Journal of Human Genetics
- Mateu Llopis, Felip <De la magna grecia a iberia: contactos de occidente con el mundo monetario helenico> 1990 vol. 8, núm.1-2 Boletín del Museo Arqueológico Nacional; <Noticia del monetario de la real academia de buenas letras de Barcelona> 1953 vol.25 pàg.55-107 Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
- Medas, Stefano <il piu antico testo portolánico attualmente noto: lo ΣΤΑΔΙΑΣΜΟΣ ΗΤΟΙ ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΘΑΛΑΣΣΗΣ - *stadiasmo* o *periplo del mare grande*> 2009-2010 núm.33 Mayurka
- Membrado-Tena, Joan Carles <El paisatge del passat a través de topònims urbans valencians actuals> 2022 núm.93 pàg.117-140 Treballs de la Societat Catalana de Geografia
- Mezquida, Ana M^a et al. <Afrodita en una terracota del Puig des Molins (Ibiza)> 2011 núm.20 pàg.143-150 SPAL
- Milian, Àlex <L'home que desenterrà l'Esculapi> 2017 El Temps
- Miret Estruch, Carles et al. <Restes arqueològiques de l'albacar del castell de Cullera (Ribera Baixa, País Valencià): segles V aC-XIII dC.> 2015 núm.24 pàg.59-66 Recerques del museu d'alcoi
- Miró i Alaix, M.ª Teresa <La presència grega al litoral oriental de la península Ibèrica: els establiments colonials i els ritmes del comerç amb les societats ibèriques> 2014 7:109-125 Institut d'Estudis Catalans; <Les mascare del temple d'Ullastret> 2009 Zephyrus 43
- Miró i Alaix, Maite et al. <La ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles: resultats de l'excavació del sector adjacent a les torres pentagonals (2008-2010)> 2010 núm.2009-2010 pàg.243-263 Tribuna d'Arqueologia; et al. <The Greek presence on the east coast of the Iberian Peninsula: colonial establishments and rhythms of trade with Iberian societies> 2014 núm.7 pàg.9-28 Catalan Historical Review Institut d'Estudis Catalans
- Molina Marín, Antonio Ignacio <Geographica: ciencia del espacio y tradición narrativa de Homero a Cosmas Indicopleustes> 2010 núm. 27 Revista Antigüedad y Cristianismo
- Molist, Núria <las inhumaciones infantiles y otros ritos en el poblado ibérico de la penya del moro de sant just desvern (barcelona)> Laboratorio Paleoantropológico y Paleopatológico del Museo Arqueológico. Diputación de Barcelona
- Moncunill Martí, Noemí <Lèxic d'inscripcions ibèriques> bienni 2003-2005 Universitat de Barcelona
- Moore, Mary B. <Horse Care as Depicted on Greek Vases before 400 B.C.> 2004 Metropolitan Museum Journal Volume 39

- Morant Tormo, Glòria <Una lectura del procés d'aculturació religiosa de la Contestània septentrional a través de la seua epigrafia votiva> 2019 Recerques del Museu d'Alcoi, 28 (2019), 129-144 ISSN: 1135-2663 - ISSN electrònic: 2386-7205
- Moreno, Margarita <Ánfora griega con la escena de despedida a un guerrero> 2003 Museo Arqueológico Nacional
- Moreno Cullell, Vicente <Rhode, la primera ciutat catalana i la gran desconeguda> 1989 Sàpiens
- Munar Llabrés, Sebastià et al. <Breu introducció a la història de l'arqueologia subaquàtica a mallorca i a l'arxipèlag de cabrera. La creació d'una carta queològica subaquàtica a partir d'un Sistema d'informació geogràfica> 2009-2010 núm.33 Mayurka
- Mussarra Roca, Joan Josep <Tesi doctoral: la representació dels déus en les tragèdies d'Eurípides i de Sèneca> Universitat de Barcelona 2001-2003
- Nieto, Xavier et al. <El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç> 2008 núm.7 pàg.373-395 Monografies del CASC Museu d'Arqueologia de Catalunya; <El barco griego arcaico de Cala Sant Vicenç> 2010 pàg.45-58 Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil; <vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç> 2010 Generalitat de Catalunya
- Nikolopoulos, Vangelis <The Aegean itself or its reflection? Absence and presence of Aegean cultural elements in the Bronze Age Balearic Islands and the Iberian Peninsula> 2016 Aegaeum 41 Annales liégeoises et PASPiennes d'archéologie égéenne
- Niveau de Villedary y Mariñas, Ana Mª <Nuevos datos sobre la evolución formal y estilística de los "pebeteros en forma de cabeza femenina"> dins de <Menorca entre fenicis i púnics> 2017 Cercle Artístic de Ciutadella núm.25 Publicacions des Born
- Noguera Guillén, Jaume <La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària> 2013 Societat Catalana d'Arqueologia; <Tesi doctoral Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs interior del riu Ebre: la Il·lervània septentrional> 2006 Universitat de Barcelona
- North Michael <The Horse: A Mirror of Man ~ Parallels in Early Human and Horse Medicine><https://wayback.archive-it.org/org-350/20160831214334/https://www.nlm.nih.gov/exhibition/horse/index.html>
- Novo Scriptorium ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἑωυτοὺς καὶ σωφρονεῖν <La Bastida; Argaric Bronze Age of S-E Spain – what we know so far> <https://novoscriptorium.com/2019/12/22/la-bastida-argaric-bronze-age-of-s-e-spain-what-we-know-so-far/>
- Numismática antigua ~ Tesorillo <https://www.tesorillo.com/hispania/index.htm>
- Núñez Anna <La colònia de Rhode> 2014 Primer Premi Hèracles 2014 de Recerca de Batxillerat Secció Catalana de la Societat Espanyola d'Estudis Clàssics
- Orfila, Margarita <La intervención de Q. Cecilio Metelo sobre las Baleares (123 a 121 a.C.). Condiciones previas y sus consecuencias> 2008 núm.39 vol.2 Pyrenae
- Oliver Foix, Artur <Las importaciones griegas en la costa ilercavona>, pàg. 173:188, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló; <Realidades y perspectivas en los estudios fenicios y púnicos del área mediterránea septentrional peninsular> 2008, Nuevas perspectivas II: la arqueología fenicia y púnica en la península ibérica
- Owen, Sara et al. <Greek Colonization in Local Contexts Case studies in colonial interactions> 2019 Oxbow Books
- Palahí, Lluís et al. <De Kerunta a Gerunda> núm.41 Col·lecció Història de Girona Batllia de Girona
- Palou Sampol, Joana Maria <Archaeological collection of the Museu de Mallorca> 2017 núm.35 Boletín del Museo Arqueológico Nacional

- Pallí, Lluís <Un aflorament volcànic inèdit al massís del montgrí: el volcà de l'aixart de la conca> 2000 Universitat de Girona
- Pascual Berlanga, Guillermo <El comercio de vino griego en la península Ibérica (siglos III aC–I dC)> 2017 Universitat de València
- Pau Ripollès, Pere <La numismàtica grega a ibèria: seques i circulació monetària> a dins de <Iberia Graeca El llegat arqueològic grec a la península Ibèrica> 2012 Centre Iberia Graeca
- Piña, José Manuel <La muerte en la eivissa púnica> 2009 Diario de Ibiza
- Pellicer i Pagés, Josep Maria <Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro> 1887 Diputació de Barcelona
- Pérez Orozco, Santiago <Tesi doctoral: la lengua de los baleáricos> 2015 Uned
- Plana-Mallart, Rosa et al. <Les Ibères à la rencontre des Grecs> dins de <Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale> 2015 Publications du Centre Camille Jullian
- Pons, Enriqueta et al. <Girona abans de Girona> Quaderns d'Història de Girona Batllia de Girona
- Pons Machado, Octavi <Els moviments marítims a la Menorca d'època clàssica> 2007 vol.1 pàg.153-168 Rev. de Menorca; <Davall la mar hi ha més de dos-cents derelictes documentats> 2022 Es Diari Menorca; et al. <El control arqueológico del dragado del puerto de Maó> 2016 Autoritat Portuària de Balears; <Materials de procedència submarina recuperats al Bol de s'Alga (Illa de l'Aire, Menorca)> 2005 núm.30 pàg.909-920 Mayurqa
- Prat Vilà, Marc <Màster en iniciació a la recerca en humanitats treball de recerca la religió ibèrica en el territori de la indigència> 2014 director Josep Burch i Rius Universitat de Girona
- Puig i Cadafalch, J.<Les excavacions d'Empúries. Estudi de la topografia> Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: MCMVIII
- Puig Griessenberger, Anna et al <La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)> Sèrie monogràfica 23 (cap. 4, 5 i 11) 2006 Museu d'Arqueologia de Catalunya a Girona
- Puig I Vayreda, Eduard <La cultura del vi> 2007 Universitat Oberta de Catalunya
- Puiguriquer, Marta et al. <Noves datacions per a la cronologia de l'erupció del volcà del croscat (La Garrotxa), 2012 Annals de la delegació de la Garrotxa de la Inst. Cat. Hist. Nat.
- Rafel Fontanals, Núria <Una hipòtesi verificada, 45 anys dels "fenicis a Catalunya": Maluquer de Motes entre fenicis i grecs> 2013 núm.23 pàg.437-442 Revista d'Arqueologia de Ponent
- Ralda, Judith <El conjunt numismàtic de la vil·la romana de la Carrova> 2013 Universitat Rovira i Virgili
- Riera, Roger <Empúries I Roses, la problemàtica dels orígens> Estat Crític Universitat Autònoma de Barcelona
- Riera Frau, Magdalena et al. <Apuntes sobre la historia de Calvià en el contexto de las Islas Baleares> 2011 Fundació Calvià
- Ripollès Alegre, Pere Pau <El dinero en la Contestania durante los siglos V-III aC> 2009 Museu Arqueològic d'Alacant; <La numismàtica grega a ibèria: seques i circulació monetària> a dins de <Iberia Graeca El llegat arqueològic grec a la península Ibèrica> 2012 Centre Iberia Graeca
- Riuró, F. <Rhode i la colonització grega a la Mediterrània nord-occidental> núm.7 pàg.19-38 Quadern de treball
- Rius, Marta <Darró, el poblat ibèric de l'argila roja> 2019 Surtdecasa Terres de l'Ebre
- Rivas, Jesús <La influencia griega en la moneda hispanica> Asfinca artículos numismáticos https://www.ferisofi.es/calahorra/asfinca_archivos/Page689.htm
- Rodrigo, Esther et al. < Marques africanes i ròdies de Can Tacó, Barcelona (Catalunya)> 2015 Pyrenae

- Rosselló-Bordoy, G. et al. <Grafitos púnics hallados en el pecio de la illa del sec (calvia - mallorca)> 1979-1980 núm.37 pàg.59-75 Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'Estudis Històrics
- Rosser Limiñana, Pablo <Tesis doctoral: arqueología del poblamiento de un territorio del mediterráneo occidental (alicante, españa) en época tardo-antigua> 2013 Universitat d'Alacant
- Rotxés Morales, Cristina <Religió en el món ibèric> 2020 Grau d'Història Facultat de Lletres Universitat de Girona
- Rouillard, Pierre <El vaso griego y la Contestania> 2009 Museu Arqueològic d'Alacant; <Les Grecs et la péninsule ibérique du VIIIe au Ixe siècle avant Jésus-Christ> 1992 Revue des Études Grecques 105-502-503 pp. 603-604
- Rovira i Port, Jordi <Los depósitos funerarios de un túmulo catalán del bronce medio: el monumento i de El Bosc de Correà (L'espunyola, Berguedà, Catalunya)> 1996 Trabajos de Prehistoria 53, n.º 1, pàg. 155-162
- Ruiz-Gálvez Priego, Maria Luisa <¿Que hace um micénico como tu en un sitio como este? Andalucía entre el colapso de los palacios y la presencia semita> 2009 66 (2) 98 Trabajos de Prehistoria
- Sabaté Ramon, Joan-Josep, <Tyrichae, Hibera, Amposta, molt antiga i noble ciutat capital> 2014 pàg.26-27 Revista Amposta
- Sala i Canadell, Ramon <Romanització de la Garrotxa> 1976 pàg.366-392 III Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú
- Sala Sellés, Feliciano <Las imitaciones ibéricas de vasos griegos> 2009 Museu Arqueològic d'Alacant
- Sánchez, Carmen <La ceràmica grega a ibèria. les vaixelles de taula i de representació> a dins de <Iberia Graeca El llegat arqueològic grec a la península Ibèrica> 2012 Centre Iberia Graeca
- Sans, Eva et al. <El port de Pals> 2013 vol.LIV pàg.391-408 Annals de l'Institut d'Estudis Gironins
- Santiago Alvarez, Rosa-Araceli <En torno al plomo de pech maho> Faventia 1989, Vol. 11, Núm. 2, pàg. 163-179
- Santos, Marta et al. <El paleopaisatge fluvio-estuari d'Empúries> 2014 Núm.33 pàg.11-53 Estudis del Baix Empordà
- Saranova, Inma <L'ADN eivissenc, "un cas estrany" de la població genètica moderna> 2019 Arabalears
- Simon, Júlia et al. <Memoria de las excavacions arqueològiques en el poblado talayótico de ses païsses (artà-mallorca)> 2005 ArqueoCAT
- Sourisseau, Jean-Christophe <La diffusion des vins grecs d'Occident du VIIIe au Ixe s. av. J.-C.> 2009 Aix-Marseille Université
- López, Tania et al. <Tecnología naval griega (I), el pecio de Cala Sant Vicenç> 2016 Los misterios de Caribdis <https://caribdismaritima.wordpress.com/2016/10/24/tecnologia-naval-griega-i-el-pecio-de-cala-sant-vicenc/>
- Tarrús, Josep et al. <Els monuments megalítics> 1992, núm.37 quaderns de la revista de girona (Diputació de Girona); <La Draga (Banyoles, Catalunya), un poblat lacustre del neolític antic a l'Europa mediterrània>, 2008 CATALAN HISTORICAL REVIEW, 1: 171-182, Institut d'Estudis Catalans; et al. <Notes, monogràfic: menhirs del Baix Vallès> 2011 vol.26 Centre d'Estudis Molletans
- Teis, Anthony J. <A Livestock Archaeology of the Ancient Macedonian Cavalry> https://www.academia.edu/44623253/A_Livestock_Archaeology_of_the_Ancient_Macedonian_Cavalry
- Tremoleda, Joaquim <L'època romana. Conquesta, romanització i explotació del territori (segle II aC - V dC)> 2017 núm.2 Quaderns de les Assemblees d'Estudis El territori de Besalú abans del comtat; <Història de l'Alt Empordà, L'època antiga>; <No tot són àmfores. Els dolia i la producció de vi a l'antiguitat> 2020 vol.51 pàg.233-254 Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos
- Tremoleda, Joaquim et al. <La Garrotxa d'Empordà, un paisatge romanitzat?> 2007 Annals de l'Institut d'Estudis

Empordanesos; < L'època romana. conquesta, romanització i explotació del territori IlaC-VdC> ISSN: 2385-3336
Pàg.: 71-94

- Tréziny, Henri <Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire> Actes des rencontres du programme européen Ramses2 (2006-2008) Éditions Errance
- Trías, M. gloria et al. <El barco de el sec. (costa de calvià, mallorca): estudio de los materiales> 1987 Miramar – Universitat de les Illes Balears
- Trilla, Enric <Naufragis a la mar de l'Alt Empordà> 2006 Brau Edicions
- Tusa, Vincenzo <Greci e non Greci in Sicilia> 1983 pàg.299-314 École Française de Rome; < Greci e Punici> 1995 pàg.19-28 Académie des Inscriptions et Belles-Lettres; <Presenza di strutture religiose e forme anelleniche di culto in contesti urbanistici greci nella Sicilia occidentale> 1983 pàg.501-513 École Française de Rome
- Valenciano Prieto, M del Carmen <El Llano de la Consolación> 2000 Instituto de Estudios Albacetenses
- Valls, M. Àngels J. <Plom iberic amb inscripció> 2001 Memoria d'activitats del centre de restauració de béns mobles de catalunya anys 1997 -2002, Generalitat de Catalunya ~ Departament de Cultura
- Valls, batllia de <Un equip de la Universitat de Barcelona descobreix a Valls la Ciutat Ibera més important de l'antiga Cessetània, amb indicis de destrucció per les tropes d'Annibal> 2022
- Vallés M., Elena <El libro sobre el pecio griego de Cala Sant Vicenç revela que Balears era el puerto de paso en el siglo VI a. C.> 2009 Diario de Mallorca
- Velaza, Javier <la epigrafía monetar paleohispánica: breve estado de la cuestión> 1998 Universitat de Barcelona
- Villalbí i Prades, Maria Mar < La vil·la de La Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre> 2004-2005 núm.24 Quad. Preh. Arq. Cast.
- Villar, Vàngelis <Quin és el poblat ibèric més gran de Catalunya?> 2022 Sàpiens
- Villaronga L. <Necesidades financieras en la península ibérica, durante la segunda guerra púnica y primeros levantamientos de los iberos> 1986 Aula Orientalis; <Les monedes de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions> 2000 Societat Catalana d'Estudis Numismàtics
- Vivar Lombarte, Gustau <Tesi. El derelict d'Illa Perdosa> 2013 Universitat de Barcelona
- Vivó, David <Rhode: arquitectura i urbanisme del barri hel·lenístic> 1996 núm.6 Revista d'Arqueologia de Ponent
- Xella, Paolo <Sull'Introduzione del culto di Demetra e Kore a Cartagine> 1969 Studi e Studi e materiali di storia delle religioni Volume: 40, Issue: 1/2, Pages: 215-228

